DE NIEUWE STEM

CONCEDO NULLI

Maandblad voor Cultuur en Politiek

Oktober 1958 *Jaargang 13 nr 10*

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van
voor Nederland: N. A. DONKERSLOOT / O. NOORDENBOS, secretaris / J B. CHARLES / JAN ROMEIN / VICTOR E. VAN VRIESLAND / W. F. WERTHEIM / *voor Indonesië:* SOEJONO HADINOTO / SUNARIO KOLOPAKING / SOEDJATMOKO — *voor Suriname en de Antillen:* LOU LICHTVELD / *voor Vlaanderen:* / K. JONCKHEERE / J. KUYPERS.
Men wordt verzocht kopij enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het Secretariaat der redactie, Mevr. A. Steenis, Lepelstraat 11[4], Amsterdam-C. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.
Het abonnement loopt van 1 Januari tot 31 December en kost voor Nederland *f* 18.—, België frs 275.—, buitenland *f* 22.50 resp. frs 350.—. Voor studenten, ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs *f* 15.— resp. frs 225.—. Losse nummers *f* 2.— resp. frs 30.—. Losse nummers buitenland *f* 2.50 resp. frs 40.—. Jaarabonnement betaalbaar naar verkiezing per kwartaal of per jaar.

Uitgave: VAN LOGHUM SLATERUS' UITG. MIJ. N.V.
Velperweg 143 C, Arnhem
Giro 836600

INHOUD

Aan de abonné's en lezers 545
A. Wildeman, Gedichten 547
Jan Romein, Over integrale geschiedschrijving 554
Jo Landheer, Gedichten 568
Marie Schmitz, Til Brugman en haar werk 569
H. P. Plantenga, Gedichten 573
Elisabeth de Jong-Keesing, Het gevaarlijke woord 574
J. B. Charles, Tirol 580
S. Vestdijk, Onderwijs aan het ziekbed 584
Nico Rost, Requisitoir tegen landsknechten 594
Charles Meeking, Netherlands, Australia and Indonesia . . . 601
Korte Bestekken 604
Ex libris 607

AAN DE ABONNÉ'S EN LEZERS VAN „DE NIEUWE STEM"

„De Nieuwe Stem" heeft bijna dertien jaar lang haar geluid doen horen in de strijd der meningen. Zij zou niets liever doen dan hiermee voortgaan, juist in deze tijd nu haar redactie een kentering meent te bespeuren in de stemming, die zich jaren lang tegen ons tijdschrift heeft gekeerd.

Een opinietijdschrift, dat geen gesloten of georganiseerde wereldbeschouwelijke, godsdienstige of politieke groep achter zich heeft staan — en dat heeft ons non-conformistisch maandblad niet — heeft het in materieel opzicht zwaar te verduren. Men behoeft het niet te lezen om de eigen overtuiging nog eens bevestigd te zien. Men is volkomen vrij het al of niet eens te zijn met wat er in geschreven wordt. Het kritisch karakter der artikelen kan evenwel stimulerend werken.

Dit betekent ook strijd tegen een tekort aan abonnementsgelden en advertenties om het tijdschrift toch te doen voortbestaan terwille van haar aan geen partij of richting gebonden opinies. Dat „De Nieuwe Stem" het desondanks bijna dertien jaar heeft uitgehouden mag dan een klein wonder heten, maar wonderen kunnen niet te lang duren. Anders gezegd, „De Nieuwe Stem" heeft dringend steun nodig van wie het welgezind zijn en wie menen, dat het uitvallen van ons tijdschrift een verlies in geestelijk Nederland en daar waar buiten Nederland zijn stem wordt gehoord, zou betekenen.

Onze kring van trouwe abonné's is te klein, maar het is toch op deze kring dat wij een beroep doen om ons metterdaad te helpen. Een tijdschrift, dat jaren bestaat, is om zo te zeggen ook iets geworden waar de abonné's bij betrokken zijn, een gemeenschappelijk bezit van wie schrijven, redigeren en lezen en zo het blad in stand houden. Verlies van dit tijdschrift zou niet alleen een verdriet voor de redactie zijn, ook onze trouwe lezers zouden bemerken, dat er iets verloren zou zijn gegaan, dat wij in ons land node en niet zonder schade kunnen missen.

Hoe ons en uzelf te helpen? De beste manier voor de lezers is, abonné te worden, voor de abonné's om abonné's te winnen. U kunt ook zelf een tweede abonnement nemen en als geschenk weggeven om voor het volgend jaar misschien een vaste abonné te winnen. Ook is

het mogelijk het abonnementsgeld, dat op zich zelf laag is, te verhogen of een bedrag ineens of periodiek te storten in een Stichting in oprichting. Het secretariaat zal de gelden gaarne in ontvangst nemen, waarbij elke gift verantwoord zal worden (op girorekening 84404 van dr. O. Noordenbos, Amsterdam).

Tenslotte kunnen wij nog mededelen dat de redactie zich voorstelt in het volgende jaar enkele dubbele nummers te laten verschijnen over speciale onderwerpen. Daarbij is gedacht aan een Afrikanummer, een nummer over de stand der kunsten in onze tijd en een over de religie in de moderne cultuur.

De REDACTIE

Het secretariaatsadres is voortaan:

Mevr. Ank Steenis, Lepelstraat 11[4],
Amsterdam.

A. Wildeman.

I

Ik zou kunnen beginnen
met een beeld op te roepen
van barre wind, schrapend over
verdorde regionen, regenloos
tussen lamme keerkringen.
Alles steen, of versteend
of grijze verpulverde aarde.
Vandaag is Paas Zondag.
Ik vind God noch Aarde,
wentelend zonder wieken.
Ik ben de lamme,
ongeneeselijk,
dor in het bloed,
droog in de merg,
dronken van gebaren.
Ik zou uren kunnen staan
on Margate sands, connecting
nothing with nothing.
Terwijl het vandaag Lente is.
Leven op aarde, de Opstanding.
De zon is nog jong,
de schaduwen lang.
De lucht is geheel blauw.
Om twee uur is het zo warm
dat ik met ontbloot bovenlichaam
in de zon lig, beschut
tegen een frisse wind,
„om bruin te worden".
IJdelheid, en geen nausée,
geen vreugde, geen zonden.
Zou ik nog moeten bidden:
Vergeef mij deze zonde
van geen zonden en geen vreugd.

Toch, wat moet ik eigenlijk
met een bruinverbrande borst doen;
ik ben geen aestheticus,
gezondheidsmaniak of bodybuilder.
En om het zover te krijgen,
lig ik misschien acht, negen
uur, ijdel in de zon.
Terwijl ik...
wat had kunnen doen?
En diep in mijn bewustzijn...
O, hoorde ik maar steeds:
het knarsen van de spade.
Zag ik maar voor me:
de verse opgeworpen aarde.

II

Wanneer ik sterf, en sterven zal ik:
„Zelfs" dichters zijn mensen, mensen
zijn sterfelijk: Uitgaande van deze premissen
komen wij tot de conclusie: dichters zijn sterfelijk.
Daar de dood niet met woorden speelt
en mij eens van deze aarde af zal plukken,
als de wind een vergeeld blad van een tak,
maak ik nu op mijn gemak een testament,
voor ik me bij reutelende haast, vergis in de waarde
van de curieuze vracht gebeurtenissen genaamd: leven.
Ik laat mijn doodstrijd aan diegenen na
die rond mijn doodsbed staan, zeker zo opwindend
als de televisie-programma's, net zo amusant.
Mijn eenzaamheid aan god, zodat hij een plak
van zijn schepping kan proeven, het onontbindbare,
onvindbare, onbruikbare, ziel-ige gedeelte.
Aan intellectuelen laat ik mijn naam,
aan critici: mijn faam, aan mijn lezers
en lezeressen, een open raam, zeven hoog.
Aan mijn vrienden, dat wat zij in mij zagen, zichzelf.
Aan mijn laatste vriendin, mijn lid-
maatschapsbewijs van onze vereniging,
op sterk water, of zo dat te sterk mocht blijken,
ze heeft een vage id, mijn vals gebit.
Aan homosexuelen, een droom van een,
mijn, reet, niet dat het me spijt,
dat ik nooit flikker, en hij, mans genoeg was.
Zij, die reeds iets van mij hebben,
mogen het behouden; aan mijn vijanden
laat ik: hun haat; aan diegenen die
ik bedrogen heb: levenswijsheid.
Aan hen die mij genomen hebben,
het geloof in eigen slimheid.
Mijn geld, aan hem, die knapper dan ik,
het vindt, hij moet minstens
bedreven zijn, in het leven van wind.
Mijn verspilde jaren, als waarschuwing

aan studerenden: hij is, door niets
tot niets geworden, doe iets, doe iets,
ga tenminste cum laude de dood in.
Mijn zonden, zijn dan door de dood verslonden.
Zo ik, iets of iemend ben vergeten,
laat het me dan weten, dan weet ik het,
voor ik, versleten, geplaagd door een
smeulend geweten, ophoud levend te lijken
en aanvang als een lijk verder te leven.

III

Als die laatste fatale dag, of nacht, komt,
wanneer ik sterf; voor mij is er geen dag, geen nacht;
ik lig in bed; als ik zo 'gelukkig' ben in een bed te sterven,
en niet op straat, of in een stoel; in een ziekenhuis,
of eigen huis, alleen of omgeven, door doktoren,
of familie, of vrouw, of vriend, of vreemden;
Als ik dan uitgestrekt, en uitgemergeld,
door koorts geteisterd, badend in mijn zweet,
lig, stuiptrek, kramp en wacht, door dagen
en door nachten, die zijn geen dag, geen nacht,
geen licht, geen donker, maar egaal grijs,
wachtend op het eind, warm word, dan koud,
het zweet voel wellen, dan: mijn hart, wild bonzend
en afnemend, als een op de grond gevallen ping-pong bal;
het eerst niet merk, dan met een schok, een spasme,
me opricht: O God, o God, mijn hart staat stil,
ik ga dood, ik ga dood, benauwd en stikkend
aan de lakens klauw, dan plotseling, een slag, flauw,
maar ongetwijfeld een hartslag, nog een, nog een,
nog een, 't klopt, 't klopt weer, ik ben gered,
en hijgend achterover val en sterf.
Als die laatste fatale seconde komt, me overkomt,
en ik niet meer weet, dat ik deze woorden schreef
op een regenachtige zondagmiddag in juni '58,
als alles weg is, en ik dus ook,
zal ik, in de tussenliggende jaren, dagen of uren,
te weten zijn gekomen wat ik werkelijk wilde weten,
toen ik bij vlagen dacht of probeerde te denken,
aan wat leven is, wat dood, en ze tegen elkaar afwoog.
Wat moet ik doen om te weten dat ik leef?
Om te weten dat we leven, moeten we denken
dat we leven, bewust zijn van dit leven.
En zo zou ik dus proberen me bezig te houden,
met te denken wat leven, levend, is, en dat doen;
alles wat mijn bewustzijn opvoert tot het
besef van, ik doe en ben en denk en dat is leven.
Als 't zo was, zouden we kunnen denken, ik sterf, en sterven.

IV

Neen, ik ben niet tevreden met dit,
met mijn beleven van, mijn leven.
Niet, dat de afwisseling van dag en nacht,
zomer en winter, mij verveelt;
dat de geur en kleur van de lente
mijn zintuigen niet beveelt;
niet, de sleur van een vaste omgeving, o,
het en is geen aardbeving die ik wens.
Ik ben toch ook niet bezeten, als een baby
die schreeuwt en dreint om vreten;
ook dronkenschap overschrijdt de grens.
Toch zou ik bijvoorbeeld willen weten,
wat ik doe terwijl ik slaap. Kom toch;
en of ik ooit wakker zal worden;
ik doe niets, het organisme rust.
Alleen het onderbewustzijn is wakker
en gunt me een kijkje in de glazen bol:
Ik zie: een vrouw! Kom nou,
wat nu volgt is toch niet de stof
waar je een net gedicht mee voldouwt.
Zou sex dan toch alles zijn?
Ik ben ook niet gelukkig, of ongelukkig.
Ik zou deze woorden trouwens niet kunnen
omschrijven, 't is gewoon, ach, ik besta,
ik sta, ik lig, ik zit, ik gaap,
ik slaap, ik eet, ik praat, ik lees, en vrees
wat de krantenkoppen verzwegen.
Maar waarom eigenlijk angst om angst,
alles is normaal, alles hoort zo, ook de angst:
alleen als de trein uit de rails loopt
gillen wij om het bangst.
Zo vliegen wij van neurose tot neurose,
ook na de laatste rochel, blijven
onze gesmoorde driften, gesmoord.
Neem dit mee als troost, zelfs in de hel
is God's woord. Arme goedgelovigen,
neem het niet van mij aan, de hel bestaat niet;

je sterft er alleen niet naartoe,
maar wordt er in geboren, alles loopt
van achteren naar voren. Dit leven,
een hel? Hoe kom je erbij man,
het is alles, het einde.
Ik word van niets iets wijzer, maar waarom
ga ik zo door? Heb geen medelijden,
't is gewoon luïheid die mijn geest verstoort.
Trouwens: mede-lijden, een samengesteld woord:
'lijden' bestaat niet, alles is zoals het hoort,
't is een van de dingen die er nu eenmaal bij horen;
en geeft reliëf aan 'niet lijden', zoals
'pijn' ons doet beseffen wat 'niet pijn' is;
bij het bestaan, en ons doen beseffen
dat wij bestaan en dat het bestaan bestaat.
'Mede' staat voor 'ook', ook ik,
nu, ga je gang, u bent nu aan het woord.

Jan Romein

OVER INTEGRALE GESCHIEDSCHRIJVING*

„Immer strebe zum Ganzen . . ."
Goethe

Het is denkbaar dat er onder u, *alumni* immers allen van deze Alma Mater, enkelen zijn, die het college gevolgd hebben, waarmee ik, nu achttien jaar geleden, mijn universitaire loopbaan begon. Zo ja, dan heugt u mogelijkerwijs nog dat ik daar sprak over de vijftig jaar Nederlandse geschiedenis van 1848-'98.

Maar indien al niet ondenkbaar, dan is het toch onwaarschijnlijk, dat een dier studenten-van-toen zich ook nog een bepaalde uitspraak, op een dier colleges door mij gedaan, zou herinneren. Mijzelf is zij altijd bijgebleven, omdat zij het uitgangspunt is geworden aanvankelijk voor een wijze van geschiedbeschouwing, later van geschiedschrijving, die mij stil-aan zó is gaan bezighouden dat ik, nu die loopbaan ten einde gaat neigen, de behoefte gevoel en de zaak tevens rijp acht, er opzettelijk en met zoveel woorden over te handelen.

Ik heb toen namelijk eens — het was naar aanleiding van de gecompliceerde verschijnselen: politieke, economische, sociale en culturele, die zich omtrent het jaar '70 in Nederland beginnen te ontvouwen, half-schertsend, — maar toch maar *half* —, verklaard, dat het zo jammer was, dat een geschiedverhaal altijd in het platte vlak van het papier moest worden uitgeschreven, want dat men het eigenlijk in de ruimte zou moeten kunnen opbouwen, om de lezer alle samenhangen tegelijkertijd te laten doorschouwen. En ik heb er toen aan toegevoegd — ik zou de gefronste wenkbrauwen van één ernstig meisjesstudente die niet wist waar ik nu naar toe wilde, nog kunnen tekenen —, ik heb er aan toegevoegd, dat het in ieder geval *idealiter* zó geschreven diende te worden dat de lezer in staat gesteld werd, zich de drie-dimensionale reconstructie der historische werkelijkheid voor de geest te plaatsen met behulp van de projectie daarvan in het platte vlak.

Die uitspraak is, achteraf gezien, mijn eerste poging geweest tot omschrijving van de problematiek van een, voorzover ik weet, nieuw soort geschiedschrijving, die ik eerst de *totale* of *universele* en later de

* Voordracht, in iets verkorte vorm, gehouden voor alumni en oud-alumni van de Universiteit van Amsterdam op 19 oktober 1957.

integrale geschiedschrijving ben gaan noemen. Ik bedoel daarmee die geschiedschrijving die ernst zou maken met de gedachte dat de psychologie, de filosofie, de sociologie en de kunst — en zo zou ik nog een hele tijd kunnen doorgaan —: dat de wetenschap van de politiek, dat de economie, dat de religie, de levens-, de maatschappij- en de mensbeschouwing, dat de kennis van alle wetenschappen en van de literaturen, van de verhoudingen, niet in de laatste plaats, tussen groepen, sexen en generaties, kortom van wat niet àl, op de een of andere wijze en te eniger tijd in de historische beschrijving en uiteraard dus ook in het historisch onderzoek behoort te worden betrokken.

Het behoeft geen betoog, dunkt mij, dat dit een van die dingen is, die gemakkelijker gezegd dan gedaan zijn. Het is duidelijk, dat hier een probleem ligt. Wat moet de historicus doen die enerzijds inziet — en dat niet omdat het hem eens gezegd is, maar omdat hij het bij wijze van spreken van binnenuit inziet —, dat hij zijn onderwerp niet volledig begrijpen of verstaan kan zonder kennis van al wat ik zoëven opsomde, maar die anderzijds toch ook weer heel goed begrijpt, dat hij deze vakken van z'n leven nooit zelfs maar bij benadering ook maar kan trachten te beheersen?

Wat moet die historicus doen? Dat is een probleem, en daarenboven een moeilijk probleem. Want laten we *dit* vooropstellen: Hoezeer die historicus overtuigd mag zijn, dat in beginsel zijn belangstelling zich ook tot alle genoemde gebieden — laten we ze voorlopig 'randgebieden' noemen — behoort uit te strekken, met beunhazerij in die door hem niet beheerste en onmogelijk te beheersen vakken is uiteraard noch hijzelf noch zijn wetenschap gediend.

Sinds dat eerste college, waarbij de poging tot dóórdringing in de verleden werkelijkheid mij er vanzelf op bracht, heeft deze gedachte van een integrale geschiedschrijving als ideale geschiedschrijving — en dat wil dus tevens zeggen als een nooit in haar volheid te bereiken, slechts als een limiet te benaderen vorm van geschiedschrijving — mij nimmer meer losgelaten.

Een tweede poging had ik willen doen — dit keer voor een groter terrein en in samenwerking met anderen — o sancta simplicitas, zeg ik nu — in de 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden', die nu haar voltooiing nadert — het twaalfde en laatste deel zal zoal niet meer dit jaar dan toch het volgende verschijnen. De opzet ervan dateert echter uit '42, uit die oorlogsjaren, die, wat zij ook voor nadelen gehad mogen hebben, voor mij in elk geval dít voordeel meebrachten, dat ik, door

de bezetter ontslagen, als sindsdien nooit weer de tijd en de rust had om na te denken en dat nadenken in plannen om te zetten. En nu kan men die twaalf delen, zoals zij daar straks — ietwat imponerend toch wel — zullen staan, in sommige opzichten geslaagd noemen en in andere niet, als poging tot integrale geschiedschrijving moet ik ze toch volledig mislukt achten. Dat verwijt treft noch mijn mede-redacteurs noch de medewerkers, slechts mijzelf, de enige immers, die er van verwachtte, wat het niet geven kón: nl. integrale geschiedschrijving. De poging daartoe is afgestuit op het bestaande specialisme, dat enerzijds wel vóórwaarde voor integrale geschiedschrijving is, maar anderzijds juist haar grootste vijand is gebleken. Het bestaande specialisme immers is gespecialiseerd naar politieke of economische, naar sociale of cultuur- en geestesgeschiedenis, terwijl mijn gedachte juist uitgaat naar een specialisering in perioden, waar binnen dan de behandeling zowèl politiek, economisch, sociaal en cultureel zou moeten wezen. Mijn klacht is dus niet, dat één dezer gebieden zou ontbreken, mijn klacht is óók nog niet zozeer, dat zij achter elkaar en niet simultaan zijn behandeld — het platte vlak is immers nog altijd het platte vlak — maar dat zij niet zó behandeld zijn, dat voor de lezer de structurele samenhang tussen al die gebieden zoal nog niet gedemonstreerd dan tenminste toch gesuggereerd is, dat dit beeld van ons vaderlands verleden in één woord, niet geïntegreerd is.

Over een derde poging tot integrale geschiedschrijving als zodánig tegelijk serieuzer en ambitieuzer, kan ik u nog niet veel zeggen, omdat die nog *in statu nascendi* verkeert. Misschien kom ik er straks nog even over te spreken. Voorlopig volsta, dat ik u met het voorgaande duidelijk heb willen maken, dat de conceptie ener integrale geschiedschrijving niet zomaar een inval van mij is, maar dat zij mij nu al een kleine twintig jaar bezighoudt en ik dan wel meen te mogen zeggen, dat de problematiek ervan mij niet geheel onvertrouwd meer is. Over die problematiek wil ik de tijd die ons rest met u spreken.

Men kan het probleem van de onderlinge samenhang van alle menselijke daad- en denkbedrijvigheid in ruimte en tijd, die we geschiedenis noemen, op drie wijzen benaderen, als ik wel zie.

Men kan ten eerste — en dat is dan de puur-theoretische benaderingswijze — van alle 'randgebieden' afzonderlijk nagaan, hoezeer de historicus deze behoeft, om tot een integrale geschiedbeschouwing te komen. Ik spreek duidelijkheidshalve steeds van 'randgebieden', ofschoon ik mij bewust ben dat voor de volbloed integralist die term

onjuist is. Het begrip: randgebieden immers vooronderstelt een kerngebied in betrekking waartoe we van randgebieden kunnen spreken, terwijl er bij doordénking van de conceptie der integraliteit geen gebied overblijft, dat dan het specifiek-historische, het kerngebied zou zijn.

Doch, goed dan, ik kan in die puur theoretische benaderingswijze trachten de onmisbaarheid der deelgebieden aan te tonen door te demonstreren, hoe de historicus bijv. vastloopt, wanneer hij de motieven van een of meer bepaalde, in een bepaalde historische context handelende personen wil doorgronden en beschrijven, en hem het psychologisch inzicht hòe mensen in bepaalde situaties plegen te handelen, ontbreekt. Of hoe hij vastloopt, als hij een denkbeeld wil geven van een denkhouding, zeg bijv. van de westerse wetenschappelijke élite sinds de Renaissance of van die der leiders van de Chinese literaire renaissance die in de zgn. 4 mei-beweging van 1919 culmineerde, en hij in het ene geval onkundig zou wezen van de ontwikkeling van het wijsgerig denken hier sinds Descartes of in het andere geval zowel van de sociale structuur van het oude China als van de politiek-economische eisen van Japan, waarop die literaire renaissance de nationalistisch-ideologische weerslag vormde. Of hoe hij vastloopt als hij, zeg, het moderne Aziatische nationalisme als in alle landen weliswaar op verschillende wijzen zich openbarend, maar nochtans aantoonbaar verwant verschijnsel onderzoekt, en hij heeft zich geen sociologisch begrip gevormd van het nationalisme als zodanig, dat wil zeggen als óók een verschuiving van de loyaliteit die tevoren op een sociale of communale groep of op de vorst gericht was en zich nu gaat hechten aan de natie als geheel of indien hij socio-psychologisch niet voldoende onderlegd is om te doorzien dat het nationalisme óók de vorm is, waarin tot dusver van alle invloed op het staatsbestel verstoken onderdanen zich voortaan bij het staatsbeleid betrokken voelen en eraan deel willen nemen. Of tenslotte — we kunnen niet aan het voorbeelden geven blijven, al zou dat niet moeilijk zijn — hoe de historicus vastloopt, die wel voldoende scholing en stijlbesef heeft om, zeg, romaans of gotisch haarfijn te onderscheiden, maar niet voldoende socio-historisch inzicht om te onderkennen, dat het romaans de weerslag is van een statische maatschappij-vorm, de gotiek daarentegen van een maatschappij die — dank zij de opkomst der burgerij — in beweging is gekomen.

Deze theoretische benaderingswijze — het aantonen derhalve van

de betrokkenheid der afzonderlijke 'randgebieden' op de historische totaliteit — zal ik in dit uur niet ontwikkelen, ofschoon zij op zichzelf — dat moet ik wèl zeggen — zeer bruikbaar is om ons inzicht in de samenhang van het geheel te geven en daarmee de bruikbaarheid, ja de noodzaak ener integrale, universele, totale of holistische geschiedschouwing — de naam is van ondergeschikt belang — te demonstreren.

Op één punt wil ik nochtans nader ingaan omdat dit ons kan helpen, de *heuristische* waarde dezer beschouwingswijze te toetsen. Wanneer ik hier voor één keer van holistisch sprak, dan deed ik het met een bepaalde bedoeling. U weet vermoedelijk dat die term in zwang gebracht is door de Zuid-Afrikaanse staatsman en filosoof Smuts in zijn 'Holism and Evolution' (1926) om theoretisch uitdrukking te geven aan de op zichzelf al oude overtuiging dat het geheel meer is dan de som der delen waaruit het is samengesteld. En nu hebben we hier juist te doen met een kleine proeve van wat een holistische geschiedschrijving zou vermogen. Het kan immers bezwaarlijk toeval zijn, dat we omstreeks 1900 een holistische beschouwingswijze ook op andere gebieden dan het filosofische zien opkomen, of beter: weer zien opkomen. We zien het in de psychologie: de 'Ganzheit'en 'Gestalt'-psychologie, we zien het in de biologie: de betekenis van de 'Umwelt' voor de organismen, waarop Von Uexküll destijds heeft gewezen, we zien het, zowel in de medische wetenschap waar een eenzijdige belangstelling voor de ziek*te* weer plaats gaat inruimen voor belangstelling in de zie*ke* met al zijn constitutionele eigenaardigheden en persoonlijke reacties. We zien het in het strafrecht, waar het voortaan de *misdadiger* met zijn erflijke aanleg en sociale omgeving is die alle aandacht tot zich trekt in plaats van het enkele feit van de *misdaad* waarom het tevoren slechts ging. En tenslotte nemen we het ook in de geschiedschrijving waar, waar zulke overigens toch zo ongelijksoortige figuren als Lamprecht, Breysig, Pirenne en Max Weber ieder op zijn wijze er al min of meer een poging toe deed.

En het blijft niet bij deze nog betrekkelijk eenvoudig te constateren 'holismen'. Hetzelfde verschijnsel zien we terzelfdertijd ook in subtieler vormen optreden. Het is immers niet geforceerd om Einstein's grote ontdekking van de uiteindelijke versmelting van Ruimte en Tijd tot de Tijd-Ruimte als een vorm van 'holisme' te zien. Noch om datzelfde te doen met het toen nieuwe inzicht dat massa en energie, materie en geest, slechts verschillende verschijningsvormen blijken te

zijn van een ongenoemd derde, waarvoor wij (nog) geen naam hebben.

Maar ook hiermee zijn de theoretische mogelijkheden voor probleemstelling in de integrale geschiedschrijving nog geenszins uitgeput, laat staan haar raadselen reeds opgelost. Evenals de moderne natuurkundigen namelijk in hun wetenschap een mikro- en makrogebied onderscheiden, kan ook de historicus dat in zijn wetenschap doen en onderscheid maken tussen mikro- en makro-holistische verschijnselen.

Immers wat de eerste betreft, denken wij aan het verschijnsel dat ook bij wat er van buiten uit als een compacte eenheid uitziet, we daarbinnen toch nog bij nadere analyse voor problemen van onverklaarde verbanden kunnen komen te staan. De ontwikkeling der moderne natuurkunde, om nog een ogenblik bij ons vorig voorbeeld te blijven, ging hand in hand met een nieuwe belangstellingsrichting in de wiskunde. Op het eerste gezicht lijkt dat verband duidelijk genoeg: de nieuwe natuurkunde had een nieuwe wiskunde nodig. Maar anderzijds is dat verband toch ook weer veel subtieler en geheimzinniger dan het op het eerste gezicht lijkt. Luisteren we naar een bij uitstek deskundige: „It was as if mathematicians and physicists, often without knowing of one another's thoughts, came to be interested at the same time in the study of such subjects as discontinuity and probability".*

In deze raadselachtigheid kan alleen een integrale geschiedbeschrijving mogelijk wat meer licht brengen. Immers alleen de studie der geschiedenis op de wijze der integraliteit beoefend, leert ons dat op zijn minst twee van de fundamentele noties der 19e eeuwse wetenschap, nl. determinisme en continuïteit niet in de natuurwetenschappen alléén, maar in *alle* wetenschappen, sinds de eeuwwisseling ondermijnd begonnen te raken. Dat brengt ons vanzelf ook op het makroholistische verschijnsel dat in dit verband onze aandacht verdient. Ik ben niet de eerste die het heeft opgemerkt. Het is, integendeel, al van ouds bekend in zijn vóór-wetenschappelijke gedaante, wanneer men van een bepaalde gedachte placht en pleegt te zeggen, dat 'zij in de lucht hing'. Er is moeilijk een sprekender bewijs te vinden voor dat 'in de lucht hangen', voor het feit dus dat, een bepaalde constellatie een-

* Aldus J. Bronowski in een nog ongedrukte verhandeling 'The new scientific thought and its impact', waarvan de schrijver van dit artikel inzage heeft gekregen in zijn kwaliteit van 'co-author-editor' van het zesde en laatste deel van de 'History of scientific and cultural development of mankind', die onder auspiciën van Unesco wordt voorbereid.

maal gegeven, theorieën niet toevallig op een bepaald tijdstip opgesteld of herontdekt worden dan het volgend bekende geval.

Onafhankelijk van elkaar, voorzover we weten, hebben niet minder dan drie geleerden binnen vier maanden van het jaar 1900 getuigenis afgelegd van hun herontdekking van het belang van Mendel's werk voor de moderne erfelijkheidsleer: De Nederlander Hugo de Vries op 14 maart, de Duitser Carl Correns op 24 april, de Oostenrijker E. von Tsichermak op 2 juni — grondslag waarop in het decennium tot 1910 de Deen V. L. Johanssen, de Engelsman Bateson en de Amerikaan Thomas Hunt Morgan de moderne genetica optrokken. Het is duidelijk dat dit geval evenmin als vele soortgelijke gevallen verklaard wordt door te constateren dat in 1900 de herontdekking van Mendel 'in de lucht hing'. Het is ook duidelijk dat de geleerde omschrijving, dat we hier met een makro-holistisch verschijnsel te doen hebben ons evenmin aan een verklaring helpt. Maar het is, dunkt mij, óók duidelijk dat, indien iets tot een verklaring van dit en dergelijke gevallen kan leiden, het slechts een integrale beschouwing der geschiedenis kan zijn, die het begrip: 'tijdgeest' van een vaag-mystieke notie tot wetenschappelijk inzicht verheft, doordat deze beschouwingswijs de enige mogelijkheid biedt, een concreet antwoord te geven op de beide vragen: welke zijn de dominerende elementen van een bepaalde 'tijdgeest' en uit welke politieke, economische, sociale en culturele constellatie is die geboren?

Ik zal — zei ik zoëven — deze theoretische benaderingswijze niet verder ontwikkelen en wel om de eenvoudige reden, dat ik dat al eens gedaan heb en wel toen ik een toespraak moest houden tot de eerstejaars der literaire faculteit, nu 5 jaar geleden. De opdracht van de voorzitter luidde: de uiteindelijke samenhang van al die divergerende vakken der faculteit aan te tonen. Van die moeilijke opdracht heb ik mij destijds niet beter weten te kwijten dan door alle vakken die in de faculteit en zelfs in de universiteit, gedoceerd worden te betrekken op de geschiedenis. Het aardige voor mijzelf werd, dat die wat geforceerde zaak tenslotte een heel natuurlijk resultaat opleverde. Zonder er van tevoren bewust op uit geweest te zijn, meen ik achteraf inderdaad aangetoond te hebben dat de geschiedenis een geïntegreerd geheel vormt met alle andere vakken, die dan, in deze beschouwingswijze tot evenzoveel deelgebieden der geschiedenis geworden zijn. Het stuk heb ik later 'De geschiedenis als bindsteen der wetenschappen' gedoopt en wie er zich voor interesseert, kan het nalezen in mijn in '53 verschenen bundel 'Carillon der Tijden', blz. 74-85.

Ik moet hier volstaan met daarnaar te verwijzen, hoe gaarne ik er ook uit citeren zou. Want voor mijzelf is dit artikeltje altijd een bewijs gebleven, hoe ook zo'n gelegenheidsstukje nog wel eens tot een resultaat van wat blijvender waarde kan leiden. Als een eerste inleiding tot de problematiek die ons nu bezighoudt kan het, meen ik, nog steeds gelden.

De tweede benaderingswijze tot deze problematiek is een zuiver practische: met een uitgewerkt voorbeeld aantonen, welke eisen integrale geschiedschrijving stelt, hoe men daaraan kan voldoen en welk resultaat dat oplevert. Daarvoor ontbreekt ons uiteraard de tijd. Maar ik kan wel met behulp van een schetsmatig voorbeeld de richting aangeven, waarin de conceptie gaat. Gesteld ik bestudeer, zoals dat kort voor de oorlog gedaan is, de radicale partij in Nederland van de jaren '80, '90 der vorige eeuw. De aanhangers blijken voor Algemeen Kiesrecht te zijn. De meeste historici zullen het erbij laten, het feit te constateren. Maar ik laat het nu niet daarbij en vraag: welke motieven brachten hen daartoe? En daarnaar speurend, kom ik vanzelf op tal van deelgebieden terecht. Hun nieuwe bewogenheid met het lot der onterfden brengt me op het gebied der ethiek. Die ethiek op haar beurt heeft weer een naspeurbare invloed op de wetenschap der economie dier dagen. Het strakke schema der zgn. 'klassieke' economie met haar koel en onbewogen denken in termen van vraag en aanbod, ook wat de 'factor' arbeid betrof, wordt doorbroken door overwegingen en afwegingen van sociale aard, die men vindt in de zgn. 'Tweede historische school', die der 'katheder-socialisten', zoals ze ook genoemd worden. Tegelijk blijkt die ethiek weer niet zonder verband te zijn met een verschuiving in religieuze opvattingen — het godsdienstig modernisme. Anderzijds is er in dat streven der radicalen naar A.K. kennelijk samenhang met de opkomende arbeidersbeweging — Domela's Soc.-Dem. Bond, Troelstra's S.D.A.P. en het N.A.S. En deze staan op hun beurt weer in aantoonbare relatie met de ontwikkeling van het moderne kapitalisme en de beginnende industrialisering van Nederland in die tijd. Maar déze op hun beurt zijn weer slechts deel van die uiteindelijke overwinning op onze 18e eeuwse lethargie, een overwinning waarvan namen als Pierson, Busken Huet en de beweging van '80 weer andere uitingen zijn, en ja zelfs ook de bouw zowel van Hirsch als van Americain op het Leidseplein te Amsterdam in 1882 nog wéér andere uitingen zijn. En de nieuwe economische mogelijkheden zijn weer niet zonder verband met de afwisseling van de baisse- door 'n

hausse-periode in 1894. Zo zijn we al dicht bij de bouw van Berlage's beurs die van 1898-1903 heeft geduurd. En wie de geschiedenis — en vooral de vóórgeschiedenis van dat bouwwerk wat beter kennen, weten weer dat het nooit tot stand zou zijn gekomen zonder de stuwkracht van één dier radicalen — van mr. Treub, toen wethouder hier van publieke werken. Pas omtrent 1900 gaat al die bloesem vrucht zetten.

Zo ontrolt zich gaandeweg pas een vol beeld, hóe vol zal straks nog blijken. Uitgaande van een politiek verschijnsel: het streven naar Algemeen Kiesrecht, ben ik op economisch, op sociaal en op cultureel terrein terechtgekomen, heb ik een brokje integrale geschiedenis voor mij gezien en het inzicht dat dit soort geschiedschrijving kan geven onderkend. Ik heb dit brokje geschiedenis begrepen op de m.i. juiste wijze, d.i. op de wijze der volledigheid, der integraliteit van het historisch proces.

De derde weg echter langs waar wij ons probleem kunnen benaderen — de weg die langs theorie en praktijk beide voert en die ik tenslotte wil inslaan — is u iets naders mee te delen, achtereenvolgens over het *ontstaan* van de conceptie, over het *doel* dat er mee beoogd, over de *methode* die er bij toegepast en over het *resultaat* dat ervan voor ons historisch inzicht gehoopt wordt. Ontstaan, doel, methode, resultaat. Om dan aan het einde kortelijks de *moeilijkheden* te bespreken, die er zich bij voordoen en de wijze waarop die toch nog wel te overwinnen zijn, mits wij de daarvoor noodzakelijke inspanning maar niet schuwen.

Het ontstaan dus. U kent allemaal wel, hetzij uit eigen ervaring of die van uw commilitones dat type student, dat hoewel intelligent en ijverig genoeg, met de studie toch maar niet opschiet. Hij leest iets, hij stuit op een voetnoot, zoekt het daar vermelde artikel op, gaat ook dat lezen, vindt daar weer een verwijzing, slaat dat zijpad in, hoort inmiddels op een college of lezing een gedachte die er, wel beschouwd, ook wel mee te maken lijkt te hebben, en strandt tenslotte even weeals deemoedig op de gedachte, dat, blijkbaar, alles met alles samenhangt — een onmiskenbare waarheid die echter nog nooit iemand door een examen geholpen heeft. Op examens immers gaat het niet over waarheden maar over conventies. Van het standpunt der maatschappelijke efficiëntie bezien, is de man een stumper — ik zeg: man, want vrouwen zijn nooit op *die* manier stumperig — maar zodra dit soort 'stumper' erin slaagt — en dat kómt voor — deze schijnbaar zo ongelukkige eigenschap in dienst te stellen, niet van willekeurige examen-

literatuur, doch van een wezenlijke probleemstelling, is hij op weg een groot man in het vak te worden. Want dan gaat hij nog altijd uit van de waarheid dat 'alles met alles' samenhangt, maar dan heeft zich inmiddels zowel dat ene als dat andere 'alles' verdund en verdicht tegelijk tot 'alles-dat-met-mijn-probleem' samenhangt. Zo en niet anders is nu ook de gedachte der integrale geschiedbeoefening ontstaan, uit wat Huizinga eens genoemd heeft: *het zich rekenschap geven.* Diezelfde behoefte aan het 'zich rekenschap geven' die in onze tijd, — maar volstrekt niet altijd, want zij kan evengoed, zoals dat in de 19e eeuw het geval was, tot de uiterste detaillering en specialisering leiden — de noodzaak ener integrale beschouwing tot gevolg heeft, is o.a. in 1890 door Havelock Ellis in zijn boek 'The Criminal' bijzonder helder onder woorden gebracht. Na een uiteenzetting over hoe breed het probleem der criminaliteit wel is, eindigt hij met de volgende peroratie: 'Perhaps every social problem, when we begin to look into it and to turn it round and analyse it, will be found not to stand alone, but to be made up of fibres that extend to every part of our social life'[1].

De grote stoot bij het ontstaan der integrale historische conceptie heeft, meen ik, Marx gegeven. Of hij daarbij ook voorgangers gehad heeft, zoals bij zijn materialistische geschiedopvatting in het algemeen[2], is, voor zover ik weet, nimmer onderzocht. Maar het is niet onwaarschijnlijk, gezien het feit dat hij geestelijk van de Verlichting en de preromantiek afstamt. En daar leefde de integraliteitsgedachte ongetwijfeld, zoals o.a. blijkt uit Voltaire, Möser en Ferguson, al bleef het uit gebrek aan diepgaande kennis in hoofdzaak bij de gedachte. Het program echter was er. Schiller heeft het met zoveel woorden geformuleerd. 'Eigentlich sollten Kirchengeschichte, Geschichte der Philosophie, Geschichte der Kunst, der Sitten und Geschichte des Handels mit der politischen in eins zusammengefasst werden, und dieses erst kann Universalhistorie sein'.[3] Maar of en in hoeverre Marx de genoemden gekend heeft, laten wij daar. Zeker is dat hij een integrerende factor in zijn geschiedopvatting kende. Voor hem was deze, gelijk bekend, uiteindelijk in de produktiewijze gelegen, in het economische dus, waar al het politieke, sociale en culturele in min of meer ver-

[1] Havelock Ellis, The criminal, Londen, 1890, p. 302.

[2] W. Sulzbach, *Die Anfänge der materialistischen Geschichtsauffassung,* 1911.

[3] Fr. Mehring, *Ges. Schriften und Aufsätze,* Bd I, *Zur Literaturgeschichte* I, 1929 S. 198.

wijderd functioneel verband mee gedacht werd te staan. Maar Lukacz, zelf marxist toch, heeft al gezegd: 'Nicht die Vorherrschaft der ökonomischen Motiven in der Geschichtserklärung unterscheidet entscheidend den Marxismus von der bürgerlichen Wissenschaft, sondern der Gesichtspunkt der Totalität'. En Andrei heeft er aan toegevoegd: 'Es ist gewiss nicht falsch, wenn man Marx als Integralisten bezeichnet.'[4]

Men kán tegenwerpen dat Marx' integralisme niet 18-karaats is, in zoverre hier nog een kerngebied 'nl. het economische — de 'onderbouw' — is in betrekking waartoe al het andere — de 'bovenbouw' — de 'randgebieden' zijn; maar wijzen anderzijds de termen 'onder'- en 'bovenbouw' niet juist duidelijk op de structuur- en functie-samenhang die Marx voor ogen stond? We kunnen inderdaad de vraag van de al of niet prioriteit van het economische voor het ogenblik terzijde laten. Zij wordt er in dit verband één of het dal er is door de berg of de berg door het dal. Ook Max Weber heeft haar in zijn godsdienst-sociologische studies als secundair terzijde gelaten. Of het economische nu primair was of niet interesseerde hem niet, in elk geval minder dan het feit van de samenhang der religieuze verschijnselen met de maatschappij-vormen waarin zij zich voordeden. Hoofdzaak is dat men het geheel ziet en erkent, dat de berg er niet zou zijn zonder het dal en het dal niet zonder de berg, dat beide tot één systeem behoren en dat de studie, die zich òf tot dal òf tot berg beperkt ons nooit in staat kan stellen, het systeem als zodanig te zien.

Hiermee is tevens het doel der integrale geschiedbeschrijving aangegeven, geen ander dan dieper in te dringen in het historisch proces als zodanig.

En de methode? Zij kan inderdaad geen andere zijn dan de historische, waarmee ik in dit verband bedoel, dat alle verschijnselen, ik durf zeggen: automatisch, worden gezien in de successie van de tijd en dat wil tevens zeggen tegelijk als continuum èn als verandering. Immers zou er alleen maar continuum zijn, dan zou er geen geschiedenis wezen. Alles zou, als bevroren, steeds eender blijven, gelijk de mammouth die in 1797 in het Siberische ijs ontdekt werd en die daar net zo lag als hij er in de laatste ijstijd was neergevallen. En zou er alleen maar verandering zijn, dan zou er evenmin geschiedenis wezen, want dan zou

[4] Het citaat van G. Lukacz in *Geschichte und Klassenbewegung,* 1923, S. 39, dat van P. Andrei in *Das Problem der Methode in der Soziologie,* 1927, S. 9. ff. Beide citaten bij W. Sombart in *Die drei National-ökonomien,* München-Leipzig 1930, S. 146.

er telkens iets gans nieuws ontstaan dat geen verleden zou kennen. Voorts behoef ik van de methode hier nog slechts dit te zeggen, dat als zijn onderwerp de integrale historicus op een 'randgebied' voert, hij ook dat als vanzelfsprekend 'sub specie continuationis atque mutationis' zal bezien, anders dan de beoefenaren dier vakken zelf plegen te doen. Om het voorbeeld van zoëven nog weer op te nemen: we zien in diezelfde jaren '80 en '90 als het streven naar Algemeen Kiesrecht ook hier organisatorische vormen gaat aannemen, tegelijkertijd een begin van sociale hygiëne die de zuigelingensterfte van daarvóór doet afnemen, de gemiddelde levensduur verlengt, de besmettelijke ziekten bedwingt, die de aandacht op betere voeding, behuizing en beter onderwijs gaat richten en daarmee ook voor de 'kleine man' mogelijkheden tot ontplooiing schept die tevoren ontbraken. Die dus, van haar kant, bijdraagt tot een opwaartse stemming, waarin de progressieven wel tot de overtuiging móesten komen dat de tijd voor A.K. rijp was. Om methodisch integraal te werk te gaan, moet deze historicus zich dus ook wel in de geschiedenis der individuele en dan ontbottende sociale geneeskunde verdiepen. Maar dáárvoor is het gelukkig nog niet nodig eerst zelf tien jaar medicijnen te studeren.

Hier kan nu de vraag weer opkomen, die we al eerder aanroerden: leidt dat niet tot oppervlakkigheid? Dat kàn, natuurlijk. Oppervlakkig kan men altijd wezen. Geen methode vrijwaart tegen haar eigen misbruik. Maar het behoeft niet *per se:* mits men voldoende lang dóórzoekt en, zo nodig, dóórvraagt tot het gezochte uzelf voldoende evident geworden is. Vergeten we niet, dat de integrale probleemstelling per definitie oppervlakkigheid als houding juist úitsluit: het vertrekpunt is immers, gelijk wij zagen, juist het zich precies rekenschap geven van het bestudeerde complex van verschijnselen en van het mechanisme waarmee deze in elkander grijpen.

En het mogelijk resultaat? Ook daarover kan ik kort zijn. Gesteld eens dat we op de duur over een reeks min of meer aaneensluitende integraal-historische studies zouden beschikken, zouden we dan niet veel beter dan tot dusver twee zaken zien? 1e. dat er samenhang tussen de verschillende levensuitingen van de mensen in een bepaald tijdvak bestaat en hoe de structuur van die samenhang is en 2e. hoe het ene tijdperk in een volgend overgaat en omslaat? Want is het, wat die samenhang betreft, niet zó, dat we allen intuïtief wel aannemen, dat er tussen die verschillende levensuitingen verband bestaat, verband tussen de economie en de politiek en vandaar weer met het sociale en cul-

turele, maar is er tot dusver iemand onder ons die werkelijk precies heeft kunnen aantonen, hoe dat verband geconstrueerd is en functioneert? En wat die overgangen betreft, is het niet zó, dat we allen wel vagelijk weten dat op het ene tijdperk het andere is gevolgd, maar weet iemand van ons tot dusver hóe precies die overgang en omslag in zijn werk ging? Ik zeg, geloof ik, niet te veel, wanneer ik zeg: van die beide zaken, de samenhangsstructuur en het successie-proces weten we nog vrijwel niets af. En ik zeg, geloof ik, evenmin iets te veel, als ik zeg, dat de integrale geschiedbeoefening — en deze alléén — ons van die onkunde kàn verlossen.

Tenslotte dan nog de moeilijkheden welker grootte — ik ben mij dat bewust — omgekeerd evenredig is met de tijd die ik er hier aan kan besteden. Welke het zijn, is trouwens gauw genoeg gezegd. Zij liggen besloten in deze ene vraag: waar is de man of vrouw die deze methode beheersen kan? Op die vraag kan het antwoord alleen maar luiden en ik hoor het u, bij wijze van spreken, in koor zingen: *die is er niet.*

Neen, die is er inderdaad niet, wanneer men denkt aan een integrale behandeling van de gehéle geschiedenis. Maar dat zou zijn: van mijn opvatting een karikatuur maken: de man of vrouw die de gehéle geschiedenis uit de bronnen zou kunnen bestuderen, is er immers evenmin. En dat belet ons toch ook niet om de eis te stellen, dat de geschiedenis uit de bronnen moet worden opgebouwd! Als ik daarom aan een integrale behandeling denk, denk ik dan ook altijd aan een kleine periode in een deel van de wereld. In de praktijk zullen wij altijd te maken hebben met een deel, met een deel-van-een-deel zelfs en dat 'van-een-deel' kunt u zo vaak herhalen als u wilt.

Bovendien, om nog éénmaal en nu voor het laatst tot ons voorbeeld terug te keren — het gaat, bij het inschakelen van de stand der medicijnen in die beide laatste decennia der 19e eeuw niet om een stukje geschiedenis der medicijnen als zodanig en in haar geheel, het gaat om de raakvlakken van dit deelgebied met de andere deelgebieden — die ik me liefst als een rooster van kristallen voorstel, maar dan zonder de onbeweeglijkheid daarvan. Dat wil in casu zeggen: het gaat hier om de nieuwe medische vondsten en zienswijzen uit die tijd en haar maatschappelijke gerichtheid en toepassing.

En als ik, met die beperkingen, zeg, dat het dan nog altijd zéér, zéér veel navorsing en nadenken vereist, maar dat het dán toch niet onmogelijk is, alle 'deelgebieden' zinrijk in die studie te betrekken,

dan spreek ik uit een zowat vijftienjarige ervaring. Ik heb — ook al tijdens de oorlog — en daarmee kom ik nog even terug op mijn derde poging tot integrale geschiedschrijving, waarop ik zo straks heb gezinspeeld — het plan opgevat, een integrale geschiedenis van het jaar 1900 te schrijven, waarbij ik niet verder terugga dan tot 1889 en niet verder vooruit dan 1914. Over het resultaat kan ik hier niet spreken, omdat ik nog niet verder gevorderd ben dan ruim de helft van het aantal hoofdstukken van het eerste der drie delen. Ik moet, helaas, met wijlen Gosses verzuchten, dat het tegenwoordige professoraat iemand te weinig tijd laat om te studeren. Maar afgezien van het feit of het mij gegeven zal zijn, dit 'magnum opus' ooit te voltooien: dit mag ik op grond van het reeds bereikte toch al wel zeggen, dat integrale geschiedschrijving, hoe moeilijk dan ook, mogelijk is. *Quod erat demonstrandum.*

Ik heb voor een zó belangrijk onderwerp maar kort gesproken en weinig gezegd. Maar soms moet men, naar Antisthenes al heeft opgemerkt, 'veel en lang geluisterd hebben om weinig en kort te kunnen spreken'. En ik mag zonder overdrijving zeggen, dat ik in de loop van mijn lengend leven veel en lang naar Clio geluisterd heb, allang zelfs vóór zij mij, vijftien jaar geleden toefluisterde 'probeer het eens met de integrale geschiedschrijving, ook het pogen al loont de moeite.' En die raad volgend, ben ik naar haar blijven luisteren en ik mag nu wel aannemen, dat ik dat ook zal blijven doen tot de beruchte 'laatste snik' — die ik mij overigens liever als een 'laatste glimlach' voorstel — een 'laatste glimlach' om mijn eigenwijsheid, die tegelijk toch mijn eigen wijsheid was.

Tevreden intussen — dit moet mijn slotwoord zijn — tevreden over wat ik tot dusver bereikt heb, ben ik geenszins. Gelukkig trouwens maar: wie met zichzelf tevreden is, is misschien niet voor zichzelf en zijn omgeving, maar wel voor de wetenschap verloren.

Tevreden ben ik ook niet over wat ik u heden gezegd heb. En ook dat is maar gelukkig, want om een andere Griekse wijsgeer aan te halen, de rare Diogenes dit keer: 'wie met zichzelf tevreden is, moet door anderen teleurgesteld worden'. En — voeg ik er aan toe — moet, wat nog erger is, anderen teleurstellen. Ontevreden dus met wat ik gezegd heb, mag ik, op grond van deze uitspraak, en haar omkerend, althans hopen u niet, althans niet al te zeer, te hebben teleurgesteld.

Jo Landheer

DE GELE CROCUSSEN

De gele crocussen ware' aan 't ontluiken,
Toen lange sneeuwval hen geteisterd heeft.
Nooit — scheen het — konden ze dat overleven.
Is er een bloei die doodskou overleeft?

'k Weet het. Toen 't eindelijk begon te dooien,
Staken ze opeens te voorschijn uit de sneeuw.
Dieper van kleur nog waren zij geworden.
Als kleine vlammen staken ze uit de sneeuw.

DE KLEINE SLAPER IN HET BOSCH

Vanmiddag vond ik in het bosch
Een eekhoorn in een klem.
Opzij gestrekt alsof hij sliep,
Maar dood al vond ik hem.

Hij lag daar als onaangerand
Door wat hem werd gedaan.
Zoo rustig was zijn klein gezicht,
Als ging het hem niet aan.

De klem omknelde 't zachte lijf,
Dat half verbrijzeld was.
In zijn voorpootjes hield hij nog
Een denne-appel vast.

Marie Schmitz

TIL BRUGMAN EN HAAR WERK

Een in memoriam

Het was haar novelle „De houten Christus",[1] die in 1950, toen ik haar van de N.R.C. ter bespreking ontving, het eerste contact legde tussen Til Brugman en mij, een contact dat zich in de jaren tot aan haar dood heeft verstevigd door vriendschap en verdiept door een levendige wederzijdse belangstelling in het werk.

Til Brugman en haar werk... Al spoedig en steeds overtuigender werd het mij duidelijk hoezeer deze twee op ongewone wijze een eenheid vormden. Niet alleen doordat al wat zij schreef — een produktie, veel omvattender en gevarieerder dan uit de te schaarse publikaties kenbaar wordt — haar rijk geschakeerde persoonlijkheid, vol boeiende tegenstellingen, zo volmaakt weerspiegelt, maar bijna nog meer doordat dit juist in zijn vruchtbare jaren door slopende ziekte geteisterde leven altijd door van dit werk vervuld was. Het werk was er de kern van, de spil.

Wat wij in boekvorm en voorts wat in periodieken verschenen is, van haar bezitten, geeft géén beeld van de even hardnekkige als bezielde activiteit van dit verbeten leven. Een activiteit die vroeg begon — doch zij verbood zichzelf te publiceren vóór zij tenminste vijftig jaar zou zijn. Een strenge zelftucht die karakteristiek is voor haar houding ten opzichte van het werk, waaraan zij de allerhoogste eisen stelde en dat in haar critische ogen eigenlijk nooit klaar was. Toch kan men achteraf deze zelfbeperking betreuren, want het kan boeiend zijn een belangrijk auteur in zijn groei te volgen en wellicht zou zij in de jongere jaren een publiek hebben weten te winnen, waarmee zij, toen het in-eens met haar volgroeide persoonlijkheid werd geconfronteerd, te weinig contact heeft kunnen maken. Want dat de kring van Til Brugmans publiek veel te klein was, dat te weinigen de uitzonderlijke aard van haar talent zagen en waardeerden — wij behoeven het niet eens meer vast te stellen.

Is dit overigens zo verwonderlijk? Stellig niet. Te zeer week dit talent af van de gebruikelijke normen, vergde vaak ook een meer dan

[1] Voor het eerst in het juni-nummer van „De Nieuwe Stem" 1949 verschenen. (Red.)

middelmatige ontwikkeling, om door een groot publiek gewaardeerd te kunnen worden. Een tweede beletsel was haar critische instelling ten opzichte van mens en samenleving. Wie de mensen een spiegel voorhoudt, waarin zij zich met hun dwaasheden, tekorten en zonden met weerzin herkennen, kan al bij voorbaat op weinig bijval rekenen, zelfs al denkt die mens voor de spiegel, zoals wij nu eenmaal geneigd zijn te denken: maar dit ben ík niet, dat is mijn buurman. En juist dit was de stage bron van haar inspiratie, die haar geest, altijd op zoek naar het wezen van de dingen, scherpte: de mens in zijn soms zo wonderlijke verschijningsvormen — maar ook de mens in zijn weerloosheid. Er was een woedend verzet in haar tegen sleur en verdorring, tegen onwaarachtigheid, bekrompenheid en gebrek aan liefde, een verzet dat vocht met alle middelen van haar militante en toch zo speelse, vaak tedere aard; met lichte scherts, met ironie, als 't moest met een vlijmend sarcasme, maar altijd met geest, soms charmant, soms vermakelijk, soms onthutsend, maar altijd openbarend. Dat hierbij dierbaarheden en heilige huisjes omver gingen, wie zou zich erover verwonderen? Maar dat dit niet het zoete vooisken was om de lieden te lokken, is duidelijk.

Dat wij niet in alles wat zij schreef elke kant van haar wezen even helder weerspiegeld zien, ligt voor de hand. Uiteraard ontstond niet alles uit hetzelfde sentiment, uit dezelfde aandrift — met deze innerlijke verschillen wijzigt zich ook haar stijl, een proces dat van binnen uit plaats vond. Toch geeft haar eerste grote roman „Bodem, Marcus van Boven, Gods knaap" (1947) reeds een overtuigend beeld vooral van wat ik de twee polen van haar talent zou willen noemen: de offensieve kant, het zich te weer stellen tegen het verfoeide, en de defensieve, de beschermende, die zich uit liefde die caritas is, inzet voor de weerloze. De laatste schiep de argeloze zuiverheid van de jonge priester Marcus, die zich door zedelijke en geestelijke verschrikkingen heen naar zijn eigen waarheid worstelt, en de goede, zachtmoedige vader; de eerste verbeeldt ons de sfeer van bederf en zet als een verschrikking de harde, bekrompen moeder voor ons neer, een figuur die in een latere (ongepubliceerde) novelle nog eens komt opduiken. Maar „Bodem" is nog zwaar van een teveel, een nodeloos doordringen in het kleinste detail.

De roman „Spanningen" (1953) verplaatst de lezer naar de laatste oorlogsmaanden, een tijd waarin alle gevoelens op de spits gedreven werden en de mens werd gedwongen zich op de wereld en zichzelf te

bezinnen, een tijd van botsingen en spanningen in eigen hart en eigen kring, tegen de grote wereldspanning. Er wordt hier veel, vaak boeiend, geredetwist — misschien meer dan „de" roman gedoogt; toch zou het onjuist zijn hier van een ideeën-roman te spreken. Daarvoor is de innerlijke spanning van het boek en zijn de grote dramatische momenten te sterk, daarvoor zijn sommige figuren te levend.

Na deze beide grote romans zien wij Til Brugmans talent van een andere, misschien objectievere kant in „De Zeebruid" (1956), dat ik, liever dan een novelle, een kleine roman, maar dan een van groot formaat, zou noemen. Een knap geschreven, dramatisch verhaal, vol wrangheid, ironie en tederheid, dat ons met een verbluffend inlevingsvermogen naar de havenbuurten van Marseille voert en ons in deze rauwe en verdorven wereld een kleine bron van zuiverheid laat zien.

Wel vooral uit de caritas-kant van haar wezen ontstond die vertederende novelle „Kinderhand" (1954), het verhaal van het niet helemaal normale mannetje, dat langzaam dieper wegzinkt in zijn verbeeldingswereld. Met scherpe visie op het uiterlijke — en hoeveel fijne humor speelt hierin mee! — en diep begrip voor het innerlijke is deze kleine mens voor ons neergezet; met speelse tederheid getekend zijn die onvergetelijke scènes, waar hij kind is met de kinderen. En verdiept wordt dit verhaal door de wijsgerig besefte betrekkelijkheid van het verschil tussen wijs en gek. Een op de realiteit gericht bezwaar valt hierbij weg.

Een karakteristieke uiting van haar militante kant vormen haar „Grotesken", waarvan er enige in periodieken verschenen zijn (De Nieuwe Stem, De Kroniek voor Kunst en Kultuur, Podium, enz.), maar te veel ongepubliceerd bleven. Een zeldzaam genre in onze letteren, dit spel van waarheid, zich vermommend in dwaasheid en in zijn werking verhelderend en bevrijdend. Dit laatste is het onmiddellijke effect van de chargering van 's werelds en 's mensen dwaasheden en tekortkomingen; in hetzelfde ogenblik dat de lezer ze zo verscherpt-duidelijk ziet, voelt hij zich eraan ontheven. Bovendien bloeit en bloesemt er over de grimmigheid en het gezonde venijn zoveel verrukkelijke kolder, sprankelt er zoveel geest, dat het de mens die nog om zichzelf kan lachen, wel ontwapenen moet. Een tweetal ervan verscheen in '36 in Berlijn onder de titel „Scheingehacktes".

Misschien heeft nergens haar wezen met zijn (toch maar schijnbare) tegenstellingen zo harmonisch zich uitgedrukt als in die superieure novelle „De houten Christus", waar in de vorm van een „sprookje in de werkelijkheid" hoon en compassie, gemoed en geest, elkaar weder-

zijds doordringend en ondersteunend, vorm gaven aan de verbeelding van een hoge waarheid.

„Wiben en de Katten" is in Til Brugmans werk een eenling. Een stuk kultuurgeschiedenis, gedemonstreerd aan de kat, getuigend van een eruditie, die een van de voedingsbodems was van haar talent.

Zij schreef ook jeugdlectuur, waarvan het opmerkelijke „Tijl Nix" en het van grondige historische studie getuigende „Eenmaal vrienden, altijd vrienden" te noemen vallen. Uit haar essayistisch werk, verspreid in tijdschriften en couranten, blijkt een helder en onafhankelijk oordeel en haar verbondenheid met de jongere tijdgenoten. In het Frans, Duits en Italiaans werd van haar werk vertaald.

Het is schrijnend, anderzijds toch ook stimulerend, de laatste fazen van dit leven te overzien. Een onafgebroken vechten: het bezielde vechten met de weerspannige materie, het enerverende vechten tegen onbegrip, teleurstellingen, niet nagekomen beloften, onvervulde verwachtingen, het afmattende vechten tegen de veld-winnende ziekte, die zij onwaarschijnlijk lang heeft kunnen weerstaan door een onverwoestbare energie, een niet te fnuiken levensmoed. „Nou, daar heb ik nog hele doses van," schrijft ze in november '53. En in diezelfde brief, opmerkend dat het schrijven met de hand zulk een vermoeiende bezigheid is, maar dat haar hoofd het altijd wel aan kon: „Als dit nog lang zo doorgaat ontstaan er hele bibliotheken in mijn kop." Zich uit te drukken in brieven was haar een behoefte, maar tevens blijkt uit die uitvoerige schrifturen, die altijd de moeite waard waren, steeds weer de stimulerende belangstelling voor het werk van de ander. Zij hield haar vriendschappen hoog en gaf zich in oprechtheid. Maar ook in het persoonlijk contact verloochende zich haar strijdvaardige aard niet. En voor wat anderen haar aan waardering gaven stond zij bijna kinderlijk open. De haar in 1952 toegekende Marianne Philips-prijs heeft haar veel vreugde gegeven. De 16e september van dit jaar zou zij zeventig jaar geworden zijn.

Til Brugman en haar werk... De bijna magische eenheid daarvan werd mij nog eens duidelijk toen ik aan haar laatste ziekbed, dat een week later haar doodsbed zou zijn, die gestamelde klacht opving: „ach, het werk... nooit meer het werk..." En in de naklank daarvan verdiept zich de weemoed om dat werk, dat niet meer geboren worden mocht.

Dordrecht, 16 september 1958.

H. P. Plantenga

NEGRO-SPIRITUAL

Dit is het bestaan:
Een drie-kantig gevang:
Muur tijd, muur plaats,
Muur dagelijks brood.

Maar in die cel treedt
Een sonore stem.
Een neger breekt
Aan alle kant
De wanden open
En zingt mijn ziel op
Tot de eeuwigheid.

ZWANGER

Gebogen over zich zelf
Beziet zij haar eigen leven.
Toegevouwen over de vrucht
Beluistert zij haar vreemde groei.
Een onzichtbare ring sluit haar af
Van de haar omgevende wereld.
Zij is randloos in zich zelf gekeerd.

Elisabeth de Jong-Keesing

HET GEVAARLIJKE WOORD

Is het rijkdom of armoe van het woord dat het vele begrippen, nuances en gevoelsassociaties oproept? Rijkdom als men bedenkt: zoveel verscheidenheid houdt het in. Armoe als men ziet hoe het tot verwarring leidt.

In de Nieuwe Stem van juni 1958 schrijft L. Flam over Sokrates en Christus met een vurige voorkeur voor Sokrates, zonder diens methode van klare betekenisafbakening toe te passen. De heer Flam jongleert met woorden, stereotype associaties en vrij verwarrende woordspelingen op een wijze die het humanistische principe dat hij wil verdedigen, meer kwaad dan goed doet.

Het gezonde principe dat de schrijver voor ogen staat, is dat van een volwassen denkende, zelfstandige geest, die niet door vrees voor een of ander gezag ervan weerhouden wordt zichzelf en scheppend te zijn. Als grondslag voor een humanistische ethiek vindt men deze houding glashelder beschreven in *De Zelfstandige Mens* (Man for Himself) van Erich Fromm.[1] In dit werk wordt niet alleen betekenis en waarde dezer humanistische zelfstandigheid uiteengezet en de mogelijkheid tot ontwikkeling ervan, maar bovenal verschaft het ons inzicht in de krachten die de ontplooiing van het scheppende zelf tegengaan. Tot die tegenwerkende krachten behoort misbruikt en tyranniek gezag.

Zowel in maatschappij en politiek als voor huiselijk gebruik hebben handhavers van voor hen voordelig gezag zich vaak verscholen achter het woord Christelijk. Het was een vlag die de lading dekte, want het woord was heilig en onaantastbaar geworden. Rijkdom van het woord, armoe van de gebruiker: van de vele betekenissen kan hij er maar een zien, vergetend dat het woord gecanoniseerd werd doordat het oorspronkelijk bevrijding en tegendeel van drukkend gezag betekende. Het stond voor gelijkheid op basis van eerbied voor zelf en medemens. „Heb uw naaste lief *gelijk u zelf.*"

Er zijn mensen voor wie de woorden Christus en Christen nog deze humanistische, volwassen, de mens respecterende betekenis hebben. Zij vatten liefde en gelijkheid ernstig op en leven er naar.

Maar een groot deel van hen die zich Christenen noemen zouden in het jaar 30 geen volgelingen van Christus zijn geweest en in de

[1] Nederl. vert. van Hans Redeker.

zestiende eeuw geen hervormers. Ze zijn bang, ze houden-wat-ze-hebben, ze onderdrukken wie zich laat onderdrukken. En jagen krachtiger naturen tegen zich in het harnas.

Wie in een milieu van kerk plus gezag is opgegroeid, associeert vaak het woord Christus aan iets plechtigs, treurigs en beangstigends, in plaats van aan het bevrijdende dat het wilde zijn en oorspronkelijk ook was.

Sokrates, Christus, en elke andere vernieuwer — Boeddha, Mohammed, Marx, Freud — brachten allen *op de manier van hun tijd en land* een methode tot bevrijding van misbruikend gezag. Het ligt voor de hand dat een modern intellectueel meer verwantschap voelt met Sokrates, die voor intellectuelen in een betrekkelijk vrije omgeving sprak, dan voor een Nazareense volksjongen die met volksmensen optrok in een bezet land, dat al last had van priesterheerschappij ook. De vissers en werklui die leden onder Romeinse wingewestelijke belastingmethoden en de barre arrogantie van de Farizeeërs, zouden zich door dialectisch denken niet bevrijd hebben gevoeld. Wat zij nodig hadden was een daad. Een daad die schokkend zichtbaar de verhouding tussen machthebber en onderworpene doorbrak.

Die daad stelde Jezus door enerzijds sterk de nadruk te leggen op zijn goddelijke afkomst (de vader-gezagsdrager bij uitnemendheid, machtiger dan alle aardse gezagsdragers samen), maar tegelijk aan te tonen dat hij bereid was elke geringste menselijke arbeid te verrichten en de grootste menselijke ellende te lijden. Niet het werk of onze positie maken ons tot slaven, maar onze houding tegenover dat werk. Alleen voor mensen voor wie onderdanigheid en maatschappelijke verachting een dagelijkse ervaring was, is het voetenwassen door de meester, met daar aan toegevoegd „nu kunnen jullie het ook doen, je ziet dat zelfs de hoogste er niet te goed voor was" een openbaring, een schokkende bevrijding[2]. In onze tijd, waarin de dood, ondanks oorlogen, op de achtergrond gedrongen wordt, zo onzichtbaar mogelijk gemaakt, verzacht zelfs bij een terechtstelling, is het beeld van de gekruisigde beangstigend. In een land waar terechtstellingen publieke vermakelijkheden waren en sterven dagelijks zichtbaar, is de offerdood (nog afgezien van de door Charles aangetoonde zin der opstanding)

[2] Vgl. in verwante maatschappelijke verhoudingen Tao-Teh-King 66: „Thus the Sage, wishing to govern the people, speaks of himself as beneath them; and wishing to lead them, places himself behind them." (Vert. Walter Gorn Old.)

een konsekwentie van „ik ben geen generaal die met schone handen achter de vuurlinie blijft." Alle tijden die de dagelijkse aanwezigheid van de dood nog kenden, konden de kruisdood als konsekwente gelijkheid ervaren. In Vondels rei van Edelingen uit de Gijsbreght, „daar de allerhoogste 't laagste prijst" staat de bevrijdende bewondering voor de machtige die de minste durft zijn en daardoor de scheiding opheft, strofe voor strofe verrukt herhaald. Maar voor ieder die door kerk, vader, regeerder of baas aan verstard gezag genageld is, verzinkt die eenheid, zodat men blind en doof wordt voor de oorspronkelijke frisheid van het verhaal.

Maken we de veel gebruikte, bestofte woorden los van onze herinneringen en gevoelens, dan zien we bij Jezus dezelfde eerlijkheid, intensiteit en „humanistische goedheid" als bij iedere bevrijder. Maar een sterke vooringenomenheid ziet zelfs dingen die er niet staan. Volgens Flam zou Christus, behalve aan het einde van zijn leven, nooit zitten. Denk eens aan al de bezoeken aan bruiloften en feesten, aan de picnic op de berg waar vijfduizend mensen te eten kregen. Als de rondtrekkende prediker — gewoon verschijnsel in het Oosten — moe is, gaat hij zitten, kijk bijvoorbeeld in Joh. 4 : 6. De bewering dat Jezus, als geboren verlatene, altijd door zijn volgelingen verlaten wordt, is onjuist. „Laten wij ook gaan om met Hem te sterven" (Joh. 11 : 16) besluiten de discipelen, als de meester zich ter wille van een zieke begeeft op Judaeisch terrein waar hij gepakt kan worden. De vervolging die Jezus leed was van dezelfde aard als die Sokrates en elke vernieuwer onderging. Hetzelfde slag zwakken, de uit angst destructief onverdraagzamen, vermoorden hun Gandhi, hun Lincoln, Oldenbarneveld, Willem van Oranje, Hus, Sokrates; verbannen hun Wycliff, Mohammed, Zarathustra.

Zoals redacteur Charles al annoteerde is Flam's interpretatie van Jezus' dood volkomen vertekend. Het probleem van het verraad zou bij Jezus een grote rol spelen. Om dit te bewijzen kan Flam echter niet anders dan de uitlatingen bij het Laatste Avondmaal aanhalen. Maar waarom zou nu Sokrates' koelbloedig spreken over het naderende einde en het baden „zodat de vrouwen zijn lijk niet hoeven te wassen" verdienstelijk ironisch zijn en Jezus' onrechtstreekse aanduiding van Judas' verraad („doe wat je wilt doen vlug") onverdienstelijk somber? Sokrates' doodsbed temidden van vrienden, en vrij pijnloos, was iets comfortabeler dan hangen aan een kruis. Overigens wemelt het Evangelieverhaal van onrechtstreekse aanduidingen, waar in elk geval de

verteller groot plezier in had; de oorspronkelijke spreker waarschijnlijk ook.

Lachen in het Evangelie?? Probeer de blijde boodschap eens te lezen zonder kanselgalm in de oren. Dan klinkt bij Johannes *telkens* de enthousiaste verteltrant van een volksjongen die steeds geamuseerd herhaalt „en ze begrepen maar niet wat hij bedoelde."Dan treft ons de humor, en tact, van het spreken in beelden. De indruk die het uitdrijven van de wisselaren uit de tempel heeft gemaakt, kunnen we alleen vermoeden als we er een equivalent voor kennen. Helaas zijn de wisselaren in onze heilige plaatsen, in en rondom de H. Democratische Regeringen bijvoorbeeld, niet zichtbaar en grijpbaar genoeg. Misschien verhinderen ook onze eigen alledaagse cliché's ons zonder de gewende plechtige toon te horen: „zeker, stenig ze maar — als je zelf geen zonden hebt." Maar wis af de zalving van 2000 jaar priesters en lees onbevangen de ontmoeting met de vrouw bij de put (Joh. 4 : 17, 18) die zegt: „ik heb geen man" en ten antwoord krijgt: „dat zeg je goed: je hebt er vijf gehad en die je nu hebt is je man niet." Dat moet een zuster zijn van The wife of Bath, die „wel vijf mannen trouwde aan de kerkdeur, de rest niet meegeteld." Maar bij Chaucer staat het sein op lachen. Hebben we de Bijbel in de hand en lezen we „gij", dan kijken we ernstig.

Niet Jezus, maar de volgelingen zijn verantwoordelijk voor de zonden van het Christendom. Een onrijpe geest vertaalt een volwassen levenshouding op zijn manier, d.w.z. beperkend, verbuigend, zichzelf er in projecterend. Jezus zegt met nadruk dat zijn discipelen vrienden en gelijken zijn, geen slaven (o.a. Joh. 15 : 15). Wie tot vriendschap en gelijkheid in staat is, zal het zo opvatten; wie de in iedere jeugd aanwezige machts- en gehoorzaamheidsverhoudingen niet verwerkt heeft, blijft in de zoonsonderworpenheid steken. Van dit algemeen psychologisch verschijnsel hebben de staten aan wie de verbreiding van een, gemodificeerd, Christendom te danken is, gebruik gemaakt. Zonder de steun van een politieke macht wordt geen godsdienst groot. Maar alleen zonder die inmenging blijft het geloof wat het is: bevrijding. Het is merkwaardig dat deze ontwikkeling zo vaak over het hoofd wordt gezien in discussies die de godsdienst raken.

Schuld heeft het gevaarlijke woord.

Men kan, misschien in elke tijd, maar zeker in de onze, een gemakkelijk werkend woordenfetisjisme herkennen. Op bepaalde termen reageren bepaalde groepen met een automatisch gebaar. De vrijwel

onaantastbare klank 'democratie' wordt in alle kampen vooropgesteld als rechtvaardiging voor de meest uiteenlopende handelingen. Soms is er een voorvoegsel of adjectief bij nodig, maar, samen met een niet nader gedefinieerde 'vrijheid' en 'zelfstandigheid', kan ieder deze termen gebruiken om oorlogen voor te bereiden, anderen te onderdrukken, economische misstanden te scheppen; terwille van het schone woord onderwerpt men zich. De hevigst emotioneel geladen woorden zijn waarschijnlijk communisme en ras. Alleen onderscheiden ze zich van het taboe 'democratie', dat ze voor het ene deel der politiserende mensheid een gunstige, voor het andere deel een ongunstige betekenis hebben. Voor de rest blijft het automatisch reageren gelijksoortig. Of men acht alles wat communisme heet slecht en breidt dat eventueel uit met alles wat iemand niet bevalt communistisch, dus slecht, te noemen. Of alleen communisme wordt als zegenend beschouwd en alles wat het niet is heet slecht; dezelfde omdraaiingstechniek kan dienen voor wat men verwerpen wil. Hoe diep de woorden rassensuperioriteit of rassengelijkheid wel weerkaatsen, is nauwelijks te zeggen. Want die betreffen niet alleen politiek, bezit, veiligheid, betrekkelijke uiterlijkheden, maar ze raken de menselijke persoon zelf.

Eens waren ook 'kerk' en 'godsdienst' emotioneel geladen woorden van de eerste rang. Maar al is de grote strijd tussen kerk en gezagdoorbrekers in de vorige eeuw gestreden, de kringen van de in het water geworpen steen zijn nog altijd zichtbaar. Van tijd tot tijd wordt de controverse actueel, vooral in onze eigenaardige Nederlandse politiek en vaak in individuele gezinsverhoudingen. Dan reageren voor- en tegenstanders snel als bij de term communisme: alles wat kerk (plus associatie) is, is goed, in elk geval taboe en laten-we-geen-andersdenkenden-kwetsen. Of: alles wat kerk is, is slecht, zelfstandigheid onderdrukkend, 'opium voor het volk.'

Er is veel kwaad in Christus' naam door gezagsmisbruik van kerken bedreven. Maar men doet het ideaal van de vrij denkende, zelfstandige mens alleen maar afbreuk, als men zo onwetenschappelijk en subjectief emotioneel als de heer Flam Jezus beschuldigt van tweeduizend jaar projecties van onrijpen en de associërende herinnering aan priesters-onderdrukking. Het is al moeilijk mensen door redeneren te overtuigen. Met schelden en aanwijsbare onjuistheden lukt dat nooit.

Om te beginnen doet men er goed aan kerk, godsdienst, geloof en grondlegger van een geloof — wereldlijk of geestelijk, want ook Marxisme en Freudisme zijn geloven — te scheiden. In de tweede

plaats kan men van een volwassen mens verwachten dat hij begrip heeft voor andere karakters dan het zijne. Voor velen kan het godsdienstig of zelfs het kerkelijk richtsnoer een steun betekenen — zogoed als de modern seculiere geloven een steun zijn voor hun aanhangers. Ds. Zandt in de politiek is een vreemdsoortig anachronisme; maar bij de stormramp in Zeeland bleek de rampologen dat de gelovigen de situatie beter aan konden dan de niet-meer gelovigen. Men kan zeggen dat die laatsten dan niet werkelijk vrij waren en dat geldt ongetwijfeld voor velen. Vrijheid in een wereld waar het individu altijd zwak is tegenover grotere krachten (vroeger die van de natuur, nu die van techniek en maatschappij) eist een groot geloof. Geloof in de betekenis van 'vertrouwen in het onbekende' zoals Langeveld[3] het definieert is het tegendeel van angst en onderdrukking, die voor velen synoniem zijn met kerk en geloof.

Een dergelijke automatische synoniemverklaring, voortkomend uit gedachteloosheid of stereotyp denken, maakt woorden gevaarlijk. Wie waarlijk vrijheid van oordelen wil beschermen en doen toenemen hoede zichzelf voor woordfetisjisme.

Ik kan Flam's bewondering voor Sokrates delen. En tegen het gevaar van woordentyrannie en woordsuggestie Sokrates' dialectische methode aanbevelen. Maar de rede is niet de methode van bevrijding voor velen.

Denken is wel een middel tot bestrijding van gezagsmisbruik, maar het is niet het tegendeel van autoritair leven. Het tegendeel van leven onder gezagsdruk is be-leven; „al wat geschiedt, geschiedt nog voor het eerst." Voor wie deze regel van Nijhoff ervaring is, zal gevaar van woordverstrikking niet optreden, want hij beleeft de inhoud van het woord en maakt die tot werkelijkheid. Dat is het geheim van de goede spreker, de goede acteur, de goede schrijver; en de werkelijk humanistisch-ethische mens.

[3] M. J. Langeveld: *Kind en Religie,* hoofdst. III en VII. Vergelijk ook J. C. Flugel: *Man, Morals and society,* Pelican ed. p. 331. Norbert Wiener: *The human use of human beings,* Cybernetics and society. Anchor ed. p. 193. G. H. Graber: *Psychologie des Mannes,* Hoofdst. VII. Erich Fromm in zijn beide boeken *The Fear for Freedom* en *Man for Himself* rekent af met het gevaar der kerkelijke organisaties, maar niet met positief beleefde religie.

J. B. Charles

TIROL

Wij rijden door Tirol. Voor mij is het de eerste keer. Een bijzonder mooi Alpenland, hoe verschillend ook met de onovertroffen Franse hooggebergten. Hoe komt het, dat ik persoonlijk de voorkeur blijf geven aan de Dauphiné en de Savoie? Is er hier meer water, is hier meer hout in Tirol? Dat de mensen anders zijn is zeker.

De mensen en de natuur samen willen met zachte maar onweerstaanbare kracht heel oude herinneringen naar boven duwen, dat is duidelijk te voelen, ik weet alleen nog niet welke. Ik reis door dat land en geniet ervan, terwijl ik broed op — waarop? Wat was er met dit land? Is het een koekkoeksklok of dat verhaal van Andreas Hofer uit mijn knapenlektuur? Als wij door het Zillertal rijden is de herinnering opeens geboren: de cither.

Wij hadden thuis een cither. Een van mijn broertjes, die muzikaal was, kreeg het instrument op een verjaardag en toen hij stierf werd de cither als gemeenschappelijk bezit van ons kinderen beschouwd. Valsanora heette de cither. Ik bedenk achteraf dat dat wel geen eigennaam geweest zal zijn, zelfs geen soortnaam, maar natuurlijk een fabrieksnaam was. De houten klankbodem was beschilderd in goud, zwart, rood en groen. Links zaten bas en accoordsnaren, rechts dubbele zangsnaren. Als wij, leken van acht tot vijftien jaar, er op speelden schoven wij eerst een kaart onder de te betokkelen snaren en ontlokten wij de altijd valse maar toch nog herkenbare tonen aan het ding. En een van de liederen was: „Zillertal, du bist mein Freund, holdietirioho, da hob 'n die Madlen saggrisch Schneid", enzovoort. Ik ben in zekere zin dus thuis. Wat „saggrisch" betekent weet ik nog steeds niet, ik wist het vijfendertig jaar geleden niet en ik wil het nooit weten. Een ander lied was vertaald:

God behoede Franz den Keizer
Onzen goeden Keizer Franz
Hoog als Heerscher hoog als Weizer
Staat hij in den Glorieglans.

Wat een „Weizer" is mag nog steeds de droes weten. De herinnering aan dit lied heeft mij in mijn herinnering ondanks alles nog altijd enigszins vroom in de oren geklonken, totdat ik Silvio Pellico las, over

hemzelf en over zijn gevangen kameraden. Opstandige Italianen, rebels tegen deze vreemde Oostenrijker. Franz kreeg zijn tegenstanders tenslotte wel in de gevangenis, die goed vochtig en donker was, waar ze als dieren aan de wand gekettingd lagen.

Ze mochten niet lezen. Ook niet in de bijbel. Als Maroncelli een gezwel krijgt aan het been, wordt hem dit (niet het gezwel, ik bedoel het been) in de cel, in Pellico's aanwezigheid, geamputeerd. En onze goede Kaiser Franz (God behoede hem? de duivel zal hem gehaald hebben!) liet jaar in jaar uit elke week informeren of die rot-Italianen wel beroerd genoeg zaten, of hun voetboeien wel stevig zaten, enzovoort. Onze goede keizer Franz toch! Zo'n Weizer toch! En dit is dus zijn land. Het is de moeite waard, om zich heen te kijken. Maar nogmaals, waarom geef ik de voorkeur aan de Dauphiné? Die Fransen hebben toch ook keizers gekend? Jawel, maar ik kan nu eenmaal niet tegen leren broeken, jodelen, koekkoeksklokken en Donauwellen. Ik vermoed niet, dat je mij ooit in Wenen tegen zult komen. Ik vind, als ik op onverantwoordelijke wijze generaliseer, de Duitsers, in oost en west, gevaarlijk-gek en de Balkanezen gevaarlijk, interessant en lekker-gek. Naar de voorstelling die ik koester en die mij niet gauw zal laten ontnemen, hebben de Oostenrijkers op een kwalijke manier alleen de „goede" eigenschappen van Balkanezen en Moffen en missen zij op zo'n fundamentele wijze de verkeerde, dat ik ze niet luchten kan.

In Iselsberg is het goed rusten. Men heeft de Gross Klockner achter de rug en de Dolomieten voor zich. Ik heb het gevoel dat men verplicht is de Dolomieten in te trekken, het is uit de verte gezien een zeer verleidelijk gebergte. Men kan echter ook teruggaan naar Salzburg en München. München moet men namelijk gezien hebben. Om te zien waar de bruine pest vandaan kwam. Voor een gezonde historische walgkuur moet men München even gaan zien.

Maar ook in het vriendelijke Iselsberg kan de bruine ergernis je weer overvallen. De walging is deze keer purperbruin. In Iselsberg staat een klein kerkje met een fraaie gedenkplaat op de voorgevel, naast de deur, waarop te lezen staat: *Die Heimat Ihren Helden.* In het midden biedt Jezus, in marmer relief, de laatste hulp aan een overlijdende soldaat. Deze houdt zijn geweer nog stevig omkneld. Zijn patroontassen zijn met wat ontroerende tederheid zal willen voorstellen in het marmer gebeiteld. Laat eens kijken, hieromheen staan de namen van de gesneuvelden uit de twee wereldoorlogen uit deze gemeente, die vol-

uit *Iselsberg Stronach* heet. Tien soldaten heeft men verloren in de eerste wereldoorlog, die dit zo vriendelijk schijnende Oostenrijk begon tegen Servië. Uit potentatisme en in „West"europese hoogmoed, om land en om machtsuitbreiding, zij het naar aanleiding van de moord op een vorstelijk persoon. Goed, goed, het zou evenveel zin hebben om de namen van de aan mazelen gestorven kindertjes erbij te schrijven, maar over die Eerste Wereldoorlog zullen wij niet meer mopperen, die is al te definitief door nummer twee gepasseerd. In alle opzichten. Dat eerste stel doden mogen zij dus helden noemen, het is bedrog, maar alla, het is lang geleden. Dat de dorpelingen die in deze laatste oorlog vielen, terecht vielen, omdat zij als groot-Duitsers de wereld hadden aangegrepen om die onder de hak te krijgen, dat die schlemielen óók al helden van het vaderland moeten heten, is een schande. Kijk trouwens eens wáár al die mannen uit dit vriendelijke bergdorpje in twee oorlogen hun verdiende dood kregen: Italië 4, in Rusland 11, in Hongarije 2, in Galicië 2, in Frankrijk 1. Twintig van de zesentwintig in totaal sneuvelden volkomen terecht, want op plaatsen waar zij godverdomme geen bliksem te maken hadden met hun rotgeweren. Het is een schande, een purperbruin schandaal, deze plaat met *Die Heimat Ihren Helden* op de godshuismuur!

„Helden"! Op zijn slechts de criminelen van het dorp, die plezier hadden in het vernielen en doodslaan. Op zijn best de zielige bange knullen, die de dienst aan hun koning, keizer, dictator, of wat voor een gevaarlijke clown het geweest mag zijn, niet hebben durven weigeren. Waarschijnlijk is er al weer een klein Hitlermisdienaartje in deze rotkerk, in dit vriendelijke rotdorp. Als Jezus er dan beslist bij moet, dan hoorde hij er bij te staan met een vermanende hand: „Pas op, zo vergaat het je, als je uit doodmaken gaat in landen waar je niks te maken hebt!"

Vandaag loopt die oude prelaat hier weer rond, die wij gisteren ook al zagen. Hij draagt een purperen bef. Ik schiet hem op de straatweg aan. Hij is uit deze buurt afkomstig. Een boerenjongen die het tot Propst in Stiermarken gebracht heeft. Hier houdt hij elk jaar zijn vakantie.

„Ja," zegt hij, „toen de nazi's in ons land kwamen was of werd op hetzelfde moment negentig procent van de bevolking pro-Duits en nazi. De mensen zagen er wat in. Dat was bij de helft na een half jaar over en bij bijna allen aan het einde van de oorlog. Toen zagen ze er niets meer in."

„Dat is een opwekkende inlichting," zeg ik. „Als er eens weer een nieuwe Hitler komt en ze zouden er weer wat in zien?"

„Och, ik geloof niet dat dat gevaar zo groot is..."

Ik dank hem voor deze geruststelling en vraag beleefd zijn aandacht voor die plaat daar naast de kerkdeur. Ik ontvouw in zo beleefd mogelijke woorden mijn persoonlijke mening daaromtrent.

„Ach, die jongens moesten immers wel... ze konden toch niet anders..."

„Dan zijn het *erst recht* geen helden geweest, Eerwaarde... dan zouden we *erst recht* een andere spreuk moeten bedenken!"

Ik doe hem mijn voorstel. Jezus, die bestraffend de hand opheft en zegt: „Zo vergaat het hen, die uit doodmaken gaan in landen waar ze niets te maken hebben! Wèlke rotgeneraal en wèlke foute minister van defensie je ook wil dwingen, doe het niet!"

„Jezus zou nooit zo over een minister of een generaal spreken..."

„O nee? Dan moet u daar het Nieuwe Testament toch eens op naslaan. Adderengebroedsel, scheldt hij tegen sommige mensen. En anderen sloeg hij de tempel uit!"

Hij vindt het evenwel, geloof ik, geen gelukkige vondst en wil de audiëntie op straat liever beëindigen. Ik mag hem nog fotograferen, ik zal straks ook een kiekje van de gedenkplaat nemen.

Maar ik heb vergeten de film door te draaien. Als ik thuis kom is er één negatief bij, waarop een ongelukkig glimlachende prelaat staat te poseren dwars door een bijzonder knappe jonge vrouw heen die nadenkend op een terras aan een tafeltje zit.

S. Vestdijk

ONDERWIJS AAN HET ZIEKBED[1]

Overigens ontdekte hij, alweer in een anticlimax terecht gekomen te zijn wat de professoren betrof. Twee beroemdeheden — verloskunde en chirurgie — waren kort te voren gestorven, zodat hij zich met hun opvolgers tevreden moest stellen. Daar was professor Van Hooyen, een dikke, rode patapoef, die hun op het openingscollege diets had willen maken, dat het hem „goed deed aan het hart" hun allemaal nu kindertjes te mogen leren halen, waarna hij, de daad min of meer bij het woord voegend, als een slager te keer was gegaan in een weerloos vrouwenlichaam, dat van kindertjes voortaan zeker geen last meer zou hebben. Totaalexstirpatie heette dat. Hij had niet geweten, dat dat zo'n obscene indruk kon maken: deze krachtige, volbloedige nieuweling, als een gehuurde misdadiger tastend en japend en delvend in het bloed van een ander. Deze pas benoemde hoogleraren schenen het erop gezet te hebben op staande voet de zenuwen te stalen met verschrikkingen, want toen hij het steile trapje bij professor Zuidema beklom, dat tot een medisch schellinkje toegang scheen te verlenen, werd zijn reukorgaan geprikkeld door zulk een walgelijk weezoete stank, dat hij, zonder Schmitz, die vlak achter hem liep, rechtsomkeert zou hebben gemaakt. Even later, hoog op het amfitheater, staarde hij neer in de kuil van weer nieuwe beestenspelen. Professor Zuidema en zijn assistenten, witgejast, witte mutsjes koket op het hoofd, witte klompen aan de voeten, echt gezellige boertjes, hadden daar met zijn allen een borstkas geopend, maar zij hoefden niet te graven, het spoot er zo wel uit. Empyeem heette dat. Putride empyeem. Stinken. Het verbaasde hem, dat niemand bleek om de neus was; maar het auditorium hield zich kranig, niet alleen de semi-artsen op de eerste rij, maar ook zijn jaargenoten, tot de meisjes toe. Zijn stil protest verwoordend tegen een oudere student naast zich, — „we zijn met onze neus in de boter gevallen," — kreeg hij ten antwoord: „Zeg maar gerust room," en inderdaad was het een soort verkleurde room, die daar uit die man beneden aan het spuiten was, stinkend en wel, in een emmertje. Drainage heette dat. En wat was het warm in de zaal. Vroeger had Wim Mesquita professor Bolt eens gevraagd een raam te mogen opentrekken, om een

[1] Fragment uit *De rimpels van Esther Ornstein,* zevende Anton Wachter-roman, Nijgh & Van Ditmar, voorjaar 1959.

onbetekenend luchtje. Hij zocht Wim met de ogen. Ja, daar zat hij, fijntjes glimlachend, erbij met de gedachten, present, al weer een jaar ouder, en nog altijd even gek en geniaal. Zijn assistenten het werk overlatend, praatte professor Zuidema nu tegen de eerste rijen. „Die opening moet zo groot mogelijk zijn, mijne heren... Die man moet hoesten en proesten, goed drukken, voor de atelectatische long..." College geven heette dat. Er stond ook ergens een zwart bord. Men zou professor Zuidema op de kop kunnen spuwen of op de witte klompen.

Hij was een boerse man met een scherp, hoboachtig stemgeluid en een zonnige glimlach; ongeduldig, driftig, en een beetje dwaas; en zijn roep was hem vooruitgegaan in de vorm van roddelpraatjes over zijn ontembaar chirurgisch vuur, zodat hij geen patient kon zien, of hij wou opereren. Bovendien was hij zowel anti-Duits als anti-semiet, en zijn desbetreffende uitlatingen naderden het ongeloofwaardige. Oudere studenten noemden hem „wat hypomaan", maar met al zijn duidelijke karaktergebreken was hij Anton verreweg het sympathiekst van zijn nieuwe professoren, en die glimlach, zo vertrouwelijk, zo opwekkend, waarmee hij uit zijn gruwbare leeuwenkuil naar boven kon kijken langs de rijen, was van die aard, dat de bewonderaar die middag onder het eten oom Moos en tante Bertha deelgenoot móest maken van het empyeem, zonder de stank, maar toch nog erg genoeg, zodat hij vlug overschakelde naar de mogelijkheid om flauw te vallen op zulke colleges. Die mogelijkheid bestond! Niet door narigheden, niet door overgevoelige zenuwen, natúurlijk niet; maar de mogelijkheid bestond 's morgens vroeg bij het responderen, door het lange staan. Het bloed stroomde dan uit de hersenen naar de maag, die tóch al veel bloed nodig had, vanwege het ontbijt; en dan viel je van je stokje. Dat dit uitsluitend bij professor Lenz gebeurde, de andere chirurg, kwam doordat die om 8 uur college gaf, en bovendien liet responderen; deze combinatie kwam verder bij niemand voor; hij geloofde niet, dat stank en etter er invloed op hadden. Oom Moos en tante Bertha kauwden en knikten, en namen gemakkelijk aan, dat flauwvallen dan wel tamelijk zeldzaam zou zijn.

Dit nam niet weg, dat de kans op dit niet oneervolle ongeval zijn grootste zorg was de eerste weken, zodat hij bij Lenz, die geen namenlijst gebruikte en op de gezichten afging, altijd op de achterste rij ging zitten en met gebogen hoofd dictaat hield. Want hij kon nu wel zeker weten, dat hij níet flauw zou vallen, ook al stond hij een uur, maar

wanneer het bloed nu naar de maag stroomde? Op de ochtenden van Lenz ontbeet hij met één beschuit, ofschoon het hongergevoel, dat hem dan al spoedig bekroop, toch weer flauwvallen zou kunnen begunstigen, in omgekeerde richting als het ware. Deze beduchtheid maakte professor Lenz bijna tot een gevaarlijk en boosaardig wezen, wat hij toch niet was, in weerwil van zijn baard en streng gegroefd berggidsengezicht. In de grond was Lenz veel potsierlijker dan Zuidema, niet alleen omdat hij de Nederlandse taal slecht beheerste, van „dorsaalfleksje" sprak, en „de beste parade is der Hieb", en vol stereotypieën zat van een kinderachtig pedagogisch soort, — „zuster Luger, *kookt* u ja die etter" —, maar ook omdat hij, op straat flambard en cape dragend, schilderachtig was op een on-Nederlandse manier, al te ceremonieel kwam binnenschrijden, al te verstard de hand ophief om stilte. Hij was kunstzinnig, verzamelde schilderijen, smokkelde Renaissance-doeken uit Italië de grens over, in kisten, waarop hij „Vorsicht, Schlangen" had laten verven: een verhaal van Kok, dat hij zeker niet zelf had bedacht, want daarvoor had hij te weinig gevoel voor humor. Daarbij had Anton gehoord, dat het op zijn afdeling een pan was, en het moest hem wel opvallen, dat onder college sterke en deels heksachtig bekinde zusters om hoeken gluurden, slap van het lachen, alsof ze van achteren door de assistenten werden gekitteld. En dan trippelde zuster Luger weer weg met een bakje etter, om die ja te koken. Dit college was propaedeutisch, beperkt, rommelig én streng vereenvoudigd: een chirurgisch kleuterklasje. Een enkele maal rebelleerde Lenz tegen zijn eigen onderhorigen. Toen er, ter kweking van bacteriën uit weer andere etter, in het hele laboratorium geen agar-agar-buisje te vinden was, keerde hij alles de rug toe, verliet zijn afdeling zoals Lot de stad Sodom, schreed in zijn witte jas michelangelesk omwolkt over de binnenplaats van het gasthuis, en kwam terug met een agar-agar-buisje uit het laboratorium van professor De Jong, terwijl zijn assistenten hun figuur redden met een superieur geginnegap. Een zeldzaam abstracte man, iemand van kolossale afmetingen, een man die niets zag, een haast onmenselijk verre grijsaard, een god der chirurgie, — maar hij liet responderen om 8 uur, daar was hij niet van af te brengen. Men hoefde dan niets te weten, niets te zeggen eigenlijk, men moest alleen stáan, erbij staan, voor gek staan, terwijl Lenz de buik bedrukte van een juffrouw, die hem verliefderig aanstaarde, en de juffrouw flauwe vragen liet beantwoorden over waar de pijn zat en niet zat, waarna hij de „resistensje" onderzocht, en dan mocht ook de responderende stu-

dent de „resistensje" voelen bij die juffrouw, en dan was het appendicitis.

Ruim een maand na het begin van het semester raakte er eindelijk een bewusteloos. Men kon niet zeggen, dat hij viel, neerstortte, in elkaar zakte, door de knieën ging, achteroversloeg, — hij lag alleen maar opeens op zijn rug, en twee co-assistenten sleepten hem aan de benen het zaaltje uit, op de hoek waarvan Anton nog juist een zuster met een vies gezicht voor de kleine stoet zag uitwijken. Lenz hief de hand op en ging door met college. Hoewel dit weggesleept worden duidelijk het toppunt was van chirurgische vernedering, verloor hij van nu af aan zijn angst voor het responderen. Zelfs ging hij op de eerste rij zitten, keek Lenz recht in de nietsziende, goddelijke ogen. Maar Lenz lustte hem niet. Nog een maand later verscheen hij niet meer bij Lenz. Hij had nu vier maal „de beste parade is der Hieb" gehoord, en zes maal „de chirurgie leert men ja niet in het bed", en meende zijn tijd beter te kunnen besteden. Het volgend jaar zou hij er wel weer heengaan: kreeg hij Lenz op examen, dan moest die niet het gevoel hebben, dat hij de chirurgie in het bed had geleerd.

Daar hij er, behalve voor apotheek, geen andere hoogleraren meer bij zou krijgen, tot het artsexamen toe, bestudeerde hij hen terdege, daarbij de hem door andere studenten verstrekte etiketten niet versmadend. „Een wolf in schaapskleren" voor profesor De Jong leek hem wat overdreven, want om te zien had deze patholoog-anatoom meer weg van een opgewekte dwerg, een vriendelijke Pluizer-figuur, met een oud hondengezichtje dan toch nog, waarover zijig witte haren welfden. Hij leek wat verlegen, en zijn schalks smekende oogopslag tot aan de allerbovenste rijen scheen te willen zeggen: „Verpletter mij niet met uw jeugdig élan, ik ben maar de hoogleraar." Bescheiden was hij ook, want zijn persoonlijke meningen over verkleurde levers, peesvlekkige harten, rood gehepatiseerde longen of rare nieren kleedde hij in de pluralis non majestatis in van het „wij" van het hele laboratoriumpersoneel, waaronder dan in elk geval toch de eerste assistent, dr. Leunisse, zwaar en somnolent, even knap als De Jong, maar helaas aan de drank, en die ook de obductiecursus gaf, waarop men zich met niet-geprepareerde lijken mocht afgeven. Maar hoezeer zich effacerend, hoe klein en nietig ook, en wat hoog in de schouders, en met dat baardje, en zijn Nederlandse taal óok niet al te best verzorgd, — op college schreef Jagtman eens voor Anton neer hoe sommige woorden er in De Jong's mond kwamen uit te zien: „bevobbeld", „vlal" (veelal),

— hij was toch even goed een „onverschrokken kereltje" als professor Bouhuys, wie deze eretitel van rechtswege toekwam. Omdat pathologische anatomie het enige belangrijke niet-klinische, en daarbij systematisch gedoceerde vak was, besloot hij het college te blijven volgen tot het eind, en zijn slecht bijgehouden dictaten, waarin evenveel meisjeskoppen, monsters en baardige profielen getekend werden als miltcellen, haarvaten en kronkelende glomeruli, periodiek te controleren aan de hand van de cahiers van een doorschijnend bleke christelijke student, een werkezel, die altijd een flesje inkt meenam naar college, dat dan vreemd eenzaam en soms gevaarlijk scheef op zijn lessenaar stond. Indopen zag men hem nooit; hij had een vulpen, maar vermoedelijk geen goede. Zijn dictaatcahiers leende hij uit met een gezicht alsof hij ervoor betaald wou worden.

Zijn roep van onverschrokkenheid had professor Bouhuys daaraan te danken, dat hij eens, toen de geneeskundige dienst een gevaarlijke gek niet van-drie-hoog-achter vandaan had kunnen krijgen en met bebloede koppen was afgedeinsd, zich in zijn witte jas in een taxi had geworpen en zo naar boven was gestormd, naar de gek. Deze had zijn weldoener nog even buiten het raam gehouden, maar was tenslotte toch mee naar beneden gegaan, in de auto, en naar de kliniek. Voor een witte jas hadden de gekken altijd nog wel enig respect. Dit kon waar zijn; maar toen op zijn vierde college een zeer agressieve epilepticus ondanks de jas van professor Bouhuys tegen hem en zijn buren op de eerste rij woest begon te grommen, was hij toch maar blij twee atletische broeders aan weerskanten van de patient te weten. Onderwijl vertelde Bouhuys een en ander over de ziekte epilepsie, inderdaad nogal onverschrokken, want hij stond er vlak bij; maar hij móest ook wel, hij had geen andere keus dan onverschrokken te zijn, te meer omdat — dit had een semi-arts hem verteld — iedere psychiater minstens drie keer tegen de grond geslagen moest zijn, en een hoogleraar zes keer. Dat hoorde bij de opleiding. Toch maakte Bouhuys niet de indruk afgestompt te zijn voor gevaren. Hij was een stoere, imperatorachtige man, — soldatenkeizers konden er zo uit hebben gezien, — met een grauw, gerimpeld gezicht, waaraan de zeer kort geknipte schedel een toets van efficiëntie verleende, alsof hij geen gek wilde toestaan hem bij de haren te grijpen. Slecht spreker, solide en fantasieloos, hoewel in zijn ogen iets als nuchtere dweepzucht kon lichten, scheen hij aan zekere spanningen bloot te staan, een zekere knorrigheid ook, altijd maar onder gekken te moeten verkeren, — en niets voor ze te kunnen doen, —

en de verantwoordelijkheid, — en de assistenten die stomme dingen zouden kunnen uithalen, — en de promoties, — en de congressen. Door en door intellectueel, leek het toch soms of hij liever zou gaan vissen. Had Anton zich al veel van dit vak voorgesteld, Bouhuys genas hem daarvan. Wel bleef het een aardig kijkspel, dat hij niet al te vaak verzuimde; en toen een bijzonder aantrekkelijk meisje in nachtgewaad met edel vlammende blik Bouhuys verweet zijn woord te hebben gebroken door haar geheimen te verklappen „aan al die mensen", of toen een zwierige paranoïcus hun allemaal ging vertellen, dat hij in een ziekenhuis was geweest, waar de studenten „dokter werden voor een kistje sigaren", begreep hij, dat er heel wat omging in deze branche, dat, zoal niet interessant, dan toch vermakelijk was. Interessant niet: middelmatigen, kleine luiden, huismoeders, arbeiders, werden dat niet door alleen maar gek te worden: dat zou al te gemakkelijk zijn. Maar Bouhuys, vaderlijk genoeg voor zijn patienten, en hun innerlijk leven ook wel eens aanroerend met een verre blik en een vaag, onhandig gebaar, zette bovendien op iedere romantiek krachtig de domper, door alleen maar symptomen, syndromen, ziektebeelden te laten gelden. Van psychoanalyse moest hij dan ook niets hebben, al kwam hij daar sinds een paar jaar niet rond meer voor uit.

Het interessantst, en het nuttigst voor examen en latere praktijk, bleven natuurlijk de interne kliniek en polikliniek, en hierdoor werden de beide hoogleraren, die hij al kende, ook veel meer in reliëf gebracht dan door de theoretische kwebbeltjes van voor zijn candidaats. Cohen's werk bleek propaedeutisch te zijn, en hij toverde hun ziekten voor met de losse hand en het achteloos virtuositeitsvertoon van de Europese vermaardheid op vijfendertig-jarige leeftijd. En toch alles even precies, leerzaam, stelselmatig. Daar kwam hij schommelend binnenlopen, jong en al wat kaal, het Spinoza-achtige gelaat door een berustende glimlach overtogen, en dan begon hij. En wat had hij dan al niet meegemaakt, zo'n ochtend! Kok had verteld, dat Cohen eens terugkwam van een congres in Berlijn, met de nachttrein, wallen onder de ogen, zich meteen de Röntgenfoto's liet geven, en met zijn slaperig hoofd zeven diagnoses stelde, door er amper naar te kijken. De assistenten, die op die diagnoses gezwoegd hadden, namen dat natuurlijk niet. „Cohen vertrouwt te veel op zijn intuïtie." Dat hij van verrassingen hield, en zich daarbij op een schier bovennatuurlijke zelfbeheersing kon verlaten, bewees hij op een ochtend, toen hij kwam binnenschommelen in een, overigens ontendentieuze herrie. Onmiddellijk stoof hij op,

werd vuurrood, pikte een student eruit: „Meneer, wilt u wel eens uw mond houden!" — verbleekte prompt, en begon met een beminnelijke glimlach: „Dames en heren. De vorige keer..."

Bij deze wonderman kon professor Glastra dan wel als sjofel en onbeduidend afsteken. Met zijn hoog, rustig voorhoofd, peinzende blik en blonde hangsnor het type van de beschaafde Indische resident, deed hij door zijn blatend stemgeluid en beredderige manieren eerder aan een verpleegster denken, en hij was zo onsystematisch als waartoe het va et vient der patienten hem maar noopte. Wanneer vroeger professor Reinders een college begon met „Ten vijfde", dan was dat kostelijke zelfspot, een persifleren van strenge methodiek, en in zekere zin toch ook weer logisch genoeg, maar Glastra, wanneer hij begon: „Dat meisje met die mitraalinsufficiëntie, die hebben we nog...", — met betrekking tot een patiënte van vijf weken te voren, die niemand zich op dat moment nog herinnerde, — gehoorzaamde alleen maar aan de wanorde van zijn bedrijf, dat hem niet toestond afgeronde colleges te geven. Voor strenge wetenschappelijkheid scheen hij minachting te koesteren, en ongewone symptomen deed hij af met een krakend en zelfvoldaan „dat is razend zeldzaam, dat vindt u niet in de boeken," terwijl hij toch weten kon, dat men in de boeken, mits dik genoeg, alles vond. Onderhoudend waren zijn colleges wel, en zijn patiënten haast interessanter dan die van Bouhuys, en soms zelfs gekker. „♂ 35 jaar. Geweldig dik. Opvliegingen naar het hoofd. Veel gedronken. Raakt weg. Wordt 's nachts wakker vol met snot. Altijd opvliegend geweest. Eten etc. goed. De laatste maanden is ie pas zo dik geworden. Fietst even goed nog op een racefiets. Maar wordt dan wel blauw. Hoofd en hals erg dik. Subcutaan venennet langs insertie diaphragma. 't Is stuwing in gebied van v. cava sup. 't Is vrij symmetrisch. Mikulicz geeft ook zoiets, maar daar geen cyanose. Wel dezelfde vorm. Hij slaapt op een stoel zittend. Kees wil 'm keelspiegelen (recurrensparese door aneurysma). Rose gloed van dagfestijn, geheven pluim op omgezakte kolder. Draagt uw kleuren, vaal verwelkte pracht/In de zonde van ontspannen nacht. Chirurgen zeggen, dat er multiple perforaties zijn. Kees gelooft dit niet. Zal wel door operatie of door obductie komen..." Dit laatste had er niets mee te maken; de regels daarvoor vormden de aanhef van een onvoltooid gedicht, in datzelfde dictaatcahier; Kees was de voor- en bijnaam van professor Glastra; en de sportieve lijder, die de ziekte van Mikulicz nog was ontlopen, maar er toch werkelijk niet goed aan toe was, leek een paarsgezwollen bordeel-

houder van een van de achterburgwallen, van wie niemand zich kon voorstellen, dat hij zijn klachten niet dankte aan de syphilis. Ze hadden erg om hem gelachen, ook professor Glastra zelf. Maar van zo'n schilderachtige patiënt hoorde men dan verder niets meer, al kon hij natuurlijk best over een paar maanden weer opduiken als „die dikke man, daar hebben we Wassermann bij gedaan . . ." en in dat geval zouden ze hem in hun verbeelding zeker ook wel op zijn racefiets vol met snot door de collegezaal zien rijden, blauw als geen ander. En dan nog te denken, dat de dikke man ook „purpura pulicosa" had, oftewel vlooienpikken. Aan kleuren geen gebrek.

Zoveel als maar met het decorum strookte bracht hij bij tante Bertha trouw verslag uit van deze groteske belevingen, zowel om oom Moos op te vrolijken, die wat neerslachtig leek de laatste tijd, als om hen te doordringen van het gewicht onderwijs te ontvangen aan het ziekbed. Bovendien, hoe meer hij vertelde, hoe meer colleges hij verzuimen kon. Niet dat tante Bertha zich daarmee bemoeide, maar ze had het vroeger gedaan, en meestal leefde hij nog geheel in de oude sfeer van huiselijke kibbelarijen, kroegjolen en dromen over Ina Damman, en betrekkelijk weinig lust in liefdesavonturen. Hij las veel, werkte ook wel Duitse medische boeken door. Hoe hij de studie zou aanpakken was hem nog een raadsel. Eerst maar materiaal verzamelen, zoveel mogelijk dictaatcahiers overschrijven; maar het materiaal stormde op hem af, in vlagen en hozen: een heksenjacht van patiënten, die wel niet zo gemakkelijk in de vorm te krijgen zou zijn. Dit was wat men noemen mocht een Kantiaanse taak: de ordeloosheid der ervaring zou moeten worden onderworpen aan de trancendentaal ordenende werking van de geest! De dikke man bijvoorbeeld was een zinnelijk gegeven, dat zijn plaats moest vinden in de aprioristische aanschouwingsvormen van het Subject. Nu deed zich hiertoe een ongedachte mogelijkheid voor. Er bestonden klappers, waarin alles, maar dan ook alles, alfabetisch gerangschikt was; hij had er wel eens een gezien, een vies, verward kantoorboek, duidelijk ontranscendentaal; ze waren trouwens ook op de markt, en men vroeg er twintig gulden voor. Maar twee of drie van die klappers, van anderen geleend, gecombineerd met dictaatcahiers en uittreksels uit leerboeken, zou hij als basis kunnen benutten voor een eigen klapper, een monsterklapper, waar niet alleen alles instond, maar waarin dit alles ondergeschikt werd gemaakt aan de strenge orde van het abc, zodat alles er vier of vijf maal instond, onder verschillende hoofden. Een soort medisch Ding an sich, en een grootse taak om dit

samen te stellen. Maar hij zou later wel zien. Hoofdzaak was het vuur brandende te houden, zich bereid te houden, het Systeem al vast te dienen in gedachten. Dit deed hij zo goed, dat hij tegen de Kerstvakantie meer colleges verzuimde dan hij tante Bertha durfde bekennen. Interne en pathologische anatomie bleef hij trouw, — behalve de obductiecursus, waar hij de vijfde maal het borstbeen niet kapot had kunnen krijgen met een grote tang, hetgeen hem op een discreet hoongelach van zijn medestudenten te staan was gekomen, — chirurgie bezocht hij alleen in de middag, hetgeen hem speet van de colleges van Zuidema; de rest verwaarloosde hij. Op de cursus bacteriologie verscheen hij zelfs in het geheel niet, naar hij meende omdat hij tante Bertha geen dure immersielens voor zijn microscoop had durven vragen. Maar het was toch wel voornamelijk omdat hij zich niet voor bacteriën interesseerde; van Jagtman of Kok, die op andere middagen cursus hadden, had hij best zo'n lens kunnen lenen. Maar ook voor dat andere uiteinde van het bedrijf: de zieke mens, interesseerde hij zich niet. Wat hem belangstelling inboezemde waren maar twee dingen: de persoonlijkheid van sommige professoren, en de manier waarop zij, allemaal weer verschillend, met hun stof omsprongen, hetgeen de macht van de geest, het verre bestaan van een Supersysteem, waarin al die visies samenkwamen, beter bewees dan een filosofisch tractaat dat zou hebben gedaan.

De dikke man, die zijn blauw en syphilistisch lichaam op racefietsen slingerde, was grappig genoeg voor Murk, die nu in Dordrecht zat; en om zijn oude vriend niet te kort te doen schreef hij in december een brief van vier grote bladzijden, met alles erin wat ook maar ver verwijderd met de dikke man in verband stond. Inderdaad had professor Glastra nog een epiloog aan hem gewijd, en wat iedereen had gevreesd bleek waar te zijn; men had niet eens Wassermann hoeven te doen. „Typische niervormige ulcera luetica cruris, aan de omtrek bruin pigment, in de pharynx waarschijnlijk een luetisch ulcus." Zijn blauwheid en de rest had hij aan luetische mediastinitis te danken. Dit alles kreeg, in iets andere bewoordingen, Murk nu te lezen, zo ook dat de dikke man genezen zou gaan worden, of wellicht reeds was, door een smeerkuur van zes weken. Salvarsan ging nóg vlugger, maar waarom zo vlug? In ieder geval géén joodkali! Waarom niet? Vróeg Murk dit nog? De man was verkouden (snot) en kortademig (racefiets, zittende slapen), dus geen joodkali. Ernstiger kunstfout zou niet denkbaar zijn. Voor het overige was dit geval een voorbeeld van het in elkaar grijpen

van branches. De dikke man hoorde natuurlijk bij professor Stokvis thuis, de huidoloog en smid van hun universiteit, een hooggeleerde moppentapper, onvoorstelbaar knap, die op te korte benen en de broekspijpen over de vloer door zijn afdeling wandelde, en wiens enige energieke beweging uit de ruk bestond, waarmee hij zijn knijpbril opzette om een schilderijtje op een huid te bekijken. Dit laatste kon hij heel goed, het moest er in zijn hoofd raar uitzien; en het hoofd zelf was óok raar: een hoogst vermoeide El Greco-kop, een halve heilige; maar dan was het toch wel weer eigenaardig, deze heilige vragen te horen stellen in de trant van: „Wat moet je doen om van een platje af te komen?" — „Een laddertje, meneer." — Niet dat hij dat zelf gehoord had, hij was er ook nog maar één maal geweest, bij Stokvis, en toen had hij over heel iets anders kunnen oordelen, namelijk dat Stokvis niet het minste overwicht over zijn patiënten had en geen baas was in eigen huis. Tot lering en vermaak van hen allen had hij vier syphilispatienten laten komen, die in hun blauwgestreepte hansoppen op een kluitje achter het zwarte bord verveeld samenschoolden, — de dikke man was er niet bij —, en toen ze van Stokvis moesten aantreden en zich ontbloten en hun schande tonen aan de jeugd, waren ze alle vier verdwenen. Stokvis tapte toen geen mop, maar legde hun geduldig uit, dat patiënten, zelfs syphilispatiënten, niet verplicht waren zich te laten bekijken; dat stond in de wet, en waren ze daar eenmaal achter, dan was het hek van de dam. Overigens was syphilis de gemakkelijkst te genezen ziekte, — of Murk dat wel wist? — gemakkelijker dan mazelen, die de laatste jaren weer iets gevaarlijker werd. Alleen: de tien percent! Dat was het afschuwelijke, het ontoelaatbare van syphilis: dat de beste behandeling niet de minste verandering bracht in de kans om later ruggemergstering of hersenverweking te krijgen: elk vijf percent kans. Men kon dus beter geen syphilis hebben; maar de dikke man, blauw van de mediastinis, met zijn niervormige beenzweren, venerisch zere keel en snot in stromen, had het, voorlopig, niet erger te kwaad dan een kindje met roodvonk (die de laatste tijd goedaardiger was dan mazelen).

Dit alles kreeg Murk op schrift te verwerken, en hij meende nu wel een brief terug te zullen krijgen met de mededeling, dat Murk zich verloofd had met een rein meisje uit Dordrecht. Het leek hem de enig mogelijke repliek.

Nico Rost

REQUISITOIR TEGEN LANDSKNECHTEN

1

Enkele jaren voor Hitler aan de macht kwam, werd in Berlijn avond aan avond een stuk gespeeld *„Der fröhliche Weinberg"*, waarin talrijke boerse drinkgelagen en realistische, tevens sentimentele liefdesscènes elkaar opvolgden, waarin gevloekt werd en een onverbloemde taal gesproken en — een voorproef gegeven van hetgeen in de jaren daarna, zij het dan ook met oneindig veel minder talent, „Bloed en Bodem"-romantiek zou worden genoemd. *Carl Zuckmayer,* de schrijver van het stuk, dat wij misschien het best als „Pallieterachtig" kunnen karakteriseren, was géén nationaal-socialist en bezat zelfs geen sympathie voor de nazi's, maar zijn werk, evenals dat van Felix Timmermans, kwam onbewust en onbedoeld hun politiek systeem te hulp. „Der fröhliche Weinberg", geschreven als „Volksstuk", ietwat opzettelijk oproepend de illusie van een zinnelijk dichtbij-de-natuur-staand boerenleven met de reuk van mest en hooi, met onstuimige boerenjolijt en een ongecompliceerde liefde tussen boerenknechten en -meiden, hielp mee om in de jaren vóór 1933 de diepe bezorgdheid voor de „volkse" doeleinden der nazi's te neutraliseren, zodat Zuckmayer's politieke tegenstanders er veel profijt van hadden.

2

Na het roversdrama *„Schinderhannes"* (1927) en *„Katharina Knie"* (1929) een circuskomedie en een zijner sympathiekste werken, verschijnt in 1931 *„Der Hauptmann von Köpenick"* en terstond belanden we in de tragische problematiek der Duitse politiek en constateren we opnieuw, dat Zuckmayer's werken weliswaar sterke beeldende en vooral belangrijke stilistische talenten vertonen, doch tevens, dat de schrijver opvallend in gebreke blijkt bij het dieper doordenken van zijn thema's.

De historische feiten, die aan dit toneelwerk ten grondslag liggen en thans meer dan veertig jaren geleden plaats vonden, zijn bekend. De hele wereld heeft gelachen, óók de Pruisische militaristen zelf: zij zagen hoe de superioriteit van de Uniform zegevierde!

Carl Zuckmayer nu maakte van z'n stuk geen ontmaskerende satire tegen het Duitse militarisme en de Uniform, doch een Pruisisch sprookje.

Dit feit is niet onbelangrijk, wanneer wij nagaan, hoe Zuckmayer in *„Des Teufels General"*, geschreven aan het einde van de tweede wereldoorlog, reageerde op de catastrofe, die zijn geüniformeerde landslieden mede hadden teweeg gebracht.

3

Tussen het schrijven van „Der Hauptmann von Köpenick" en „Des Teufels General" ligt het aan de macht komen van Hitler met al zijn gevolgen. In 1933 worden Zuckmayer's stukken in Duitsland verboden. Daar geen enkele van Zuckmayer's geschriften en ook geen enkel ander door hem gepubliceerd document enige nadere aanwijzing omtrent een tegen de nazi's gerichte activiteit bevatten, zijn we hierover aangewezen op een korte mededeling (in „Fülle der Zeit", Carl Zuckmayer und sein Werk, S. Fischer 1956), waarin een autobiografische notitie voor het jaar 1933 vermeldt: „Häufiges politisches Hervortreten im Versuch der Abwehr des Nationalsozialismus. Entsprechend immer heftigere Angriffe von seiten der Nazi-Presse." We hebben geen enkele reden om aan Zuckmayer's vijandige houding tegenover de Nazi's en van de Nazi's tegenover hem te twijfelen, daar Zuckmayer al in '33 Duitsland verlaat. In Oostenrijk publiceert hij daarna een roman „Salware" en schrijft hij nieuwe stukken o.a. *„Der Schelm von Bergen"* en *„Bellman"*, doch, wat in die tijd opvalt, schaart zich niet in het front der uitgeweken Duitse schrijvers tegen Hitler. In 1937, als de Nazi's ook Oostenrijk bezetten, moet hij Salzburg verlaten. Een jaar later verschijnt in Zwitserland een verhandeling *„Pro Domo"*, waarin hij echter niet klaar en duidelijk stelling neemt, doch o.a. in de hoofdstukken „Pro Patria" en „Pro Arse" de indruk maakt de kool en de geit te willen sparen. Pas vele jaren later zal hij bij een herdenkingsrede te New York voor zijn door de Nazi's ter dood gebrachte jeugdvriend, de sociaal-democratische Rijksdagafgevaardigde *Carlo Mierendorf*, zijn houding aldus formulieren: „Bei aller Unversöhnlichkeit gegen seine Peiniger und Henker werden wir Wort und Stimme immer für das deutsche Volk erheben".

Terecht schreef *Luise Rinser*, die hem overigens zeer bewondert, naar aanleiding van deze verklaring: *„ein nobles Wort, dessen Vater*

die Humanitas dessen Mutter aber das Heimweh nach Deutschland war". Zuckmayer kwam hier weliswaar in verzet tegen de misdaad aan zijn jeugdvriend bedreven, doch dit gebaar verliest aan waarde, wanneer we constateren, dat hij in al die jaren nimmer aan het verzet der Duitse emigratie deelnam, nooit dit Duitsland, Hitler-Duitsland, nooit de daar onder Hitler bedreven sinistere daden aan de kaak stelde.

Zuckmayer bezit in zijn werk trouwens talrijke elementen, die ons vreemd en zelfs vijandig zijn, elementen, die voor ons nauw verband houden met het wezen van het Duitse fascisme: zijn levenslange voorliefde voor het werk van Karl May, (een voorliefde die hij met Hitler deelde) en de bijna mystisch-erotische natuurverering, die wij vroeger in rechts-georiënteerde Wandervogel-organisaties ontmoetten (vooral in de geschriften van hun „ideoloog" Hans Blüher). Een enkel voorbeeld uit het reeds genoemde essay van Luise Rinser over hem: „Die Natur war es, nicht eine Frau, die ihn zum Mann machte: eine Birke im Wald, die der Knabe in Drang und Verwirrung umarmte, liess ihn zum erstenmal seine Mannbarkeit fühlen, und er fühlte sie ohne Scham und ohne das übliche dunkle Bewusstsein einer Schuld".

In de winter van 1942—'43 ontstond toen het eerste bedrijf van „Des Teufels General" en in het jaar daarop het laatste. Wij zullen maar zeggen, dat Zuckmayer dit werk betrekkelijk lang heeft laten rijpen... In elk geval, het is klaar als de oorlog practisch afgelopen is.

4

Ook in dit stuk blijkt het respect van de schrijver voor de Uniform te hebben stand gehouden. Zelfs na de jaren, waarin deze Uniform meer onheil aanrichtte als ooit te voren. In „Des Teufels General" ontmaskerde Zuckmayer de wereld van de Uniform dus evenmin als hij dit in de „Hauptmann von Köpenick" had gedaan en ook ditmaal *de wereld daarachter* niet. Nog erger: hij vergoeilijkte de wandaden, wanneer ze — *en hier raken we de kern van Zuckmayer's betoog* — in Wehrmachtsuniform bedreven werden. Alleen wandaden, bedreven in SS-uniform, worden door hem veroordeeld.

„Ich riskiere mein Leben seit 'nem Vierteljahrhundert", zegt generaal Harras, de hoofdpersoon, die — volgens Zuckmayer's eigen verklaring aan Luise Rinser — *zijn volle sympathie bezit.* — „jeden zweiten Tag mindestens. — Und — es war schön alles in allem. Genug Mädchen — genug zu trinken, ziemlich viele Fliegerei — und 'n paar

bessere Augenblicke. Was will man mehr?" Ook over die „bessere Augenblicke" van zijn vliegergeneraal, die zijn volle sympathie bezit, laat de schrijver ons niet in het ongewisse.

„Ich bin kein Denker und kein Prophet, aber ich weiss: das Konzept ist gut. Der Plan ist richtig. Der Entwurf ist grandios. Und der Sinn heisst — nicht: Macht. Nicht: Glück. Nicht: Sättigung: *Sondern die Schönheit. Oder: die Freude.* Oder: beides. Nennen Sie es von mir aus wie Sie wollen." Jawel. In zijn beste uren weet de vliegergeneraal van Hitler dit tenminste met zekerheid: Rotterdam, Coventry, Beograd en de „Schoonheid".

Voor deze vliegergeneraals zou Zuckmayer ook onze sympathie willen inroepen, omdat zij — géén leden der N.S.D.A.P. waren en dit op het toneel openlijk verkondigden o.a. door enige grove moppen over Röhm's S.A. te tappen van het kaliber: „Wer anderen in die Hose fasst, ist selbst bei der S.A." Ook op de liederen dezer Wehrmachts-Landsknechten meent hij ons te moeten vergasten:

Der Flieger fliegt bei Tage,
der Flieger fliegt bei Nacht,
er fliegt in Sturm und Wolken,
wenn es blizt und wenn es kracht.

Er fliegt auf schönen Mädchen,
sapperlot mit Saus und Braus,
und wenn er — 'ne schiefe Landung macht,
dann fliegt der Flieger raus.

(Refrain)
Darum puff, darum puff,[1] darum Aus-Puff-Puff
immer schneller der Propeller,
immer besser Herr Professor,
Darum puff, darum puff,[1] darum Aus-Puff-Puff

Fliegste runter, fliegste ruf,
immer puff, immer puff.

Zo luidt het lievelingslied van generaal Harras en tienduizenden Duitsers juichen hem telkens toe als hij — op het toneel — zijn puff-

[1] Puff — tevens synoniem voor *bordeel.*

lied zingt. Een merkwaardige, overigens gelukkig kleine, selectie van Leidse studenten deed hetzelfde in 1958...

Heinrich Mann schreef in die jaren der verbanning z'n meesterwerk „Henri VIII", *Anna Seghers* „Das siebte Kreuz", *Thomas Mann* werd het Geweten van het andere Duitsland. *Arnold Zweig* vervolgde zijn „Grischa"-cyclus, *Robert Musil* werkte aan z'n „Mann ohne Eigenschaften", *Brecht* schreef zijn dramatische meesterwerken tegen oorlog en dwingelandij, *Lion Feuchtwanger* zijn romancyclus „Der Wartesaal" — Carl Zuckmayer echter keerde terug in gezelschap van zijn compaan, de hem zo sympathieke generaal Harras en offreert ons zijn Puff-song.

„Maar u hebt Zuckmayer's bedoelingen niet begrepen" — werd ons het vorig jaar tijdens een wekenlange reis door West-Duitsland door vele Duitsers gezegd: — „zijn generaal Harras is geen Nazi, alleen — „ein ganzer Kerl". Het antwoord hierop kon niet moeilijk zijn — Zuckmayer had het ons immers zelf gegeven: „Ich bin ganz kalt in die Sache hineingestiegen und ohne Illusionen. Ich kenne die Brüder noch vom letzten Mal. Als Sie im Jahre '33 dran kamen, da wusste ich genau das 'n kleiner Weltkrieg angerichtet wird, und ich habe nun mal einen Narren dran gefressen — an der Fliegerei meine ich. Luftkrieg ohne — mich *nee, das könnte ich nicht aushalten.*"

Neen, een „Luftkrieg" zonder hem, zonder al deze bombardementen op duizenden steden en dorpen had generaal Harras (die natuurlijk geen Nazi was) niet kunnen uithouden.

„Nirgens in der Welt hätte man mir diese Möglichkeiten gegeben — diese unbegrenzten Mittel — diese *Macht.*"

„Spanien — das war natürlich 'ne kleine Brechreiz" — laat Harras-Zuckmayer ons weten — (Durango, Guernica, heel deze maccabere generale repetitie der Luftwaffe, dus een kleine Brechreiz)... „aber als es richtig losging — die ersten zwei Jahre — da hatten wir was zu bieten, da war immerhin Stil drin. Die beste exakteste wirksamste Maschinerie, die es in der Kriegsgeschichte gegeben hat." Hier hebben we wederom dat jargon, dat ons doet huiveren, vooral wanneer we aan de „stijl" en „exactheid der machinerie" denken, die „de wereld wat te bieden had". „Jedenfalls" — hoe dan ook — „man ist dabei und man hat keine Wahl." Hoe zou Zuckmayer het ook ooit in zijn brein hebben gehaald, dat hij wél had kunnen kiezen en dat er ook voor Harras een andere weg had bestaan als „ganz kalt in die Sache hineinsteigen" —: verzet, résistance. Zuckmayer gaf er echter liever de

voorkeur aan om alle sentimentele accoorden te laten spelen en ver beurt hiermee de rest van onze sympathie, omdat hij de edelste gevoe lens van een mens gebruikt, nee misbruikt, om de wandaden van lands knechten als Harras te verdoezelen: „Mir könnte das alles gestohlen bleiben ... Aber die Mutter die strahlt. Wen ich Erfolg hatte dann war — ganz ehrlich — mein erster Gedanke immer: das Telegramm an die Mutter. Vermutlich hat jeder Mann irgend eine Frau wegen der er tut was er tut. Für mich hat sich nie eine bessere gefunden."

7

Toen het *Leids Studententoneel* in het voorjaar ter gelegenheid van de 383e dies hunner universiteit „Des Teufels General" opvoerde, heeft een vijftal hoogleraren hier openlijk ernstig kritiek tegen geuit. Dit protest was juist en gerechtvaardigd en heeft wellicht enkele Leidse studenten overtuigd.

In West-Duitsland werd „Des Teufels General" — *meer dan* 5000 *maal gespeeld.* Carl Zuckmayer is (en tijdens een reis van twee maanden door West-Duitsland constateerde ik het onlangs opnieuw) een schrijver naar wie door een groot deel van de jeugd geluisterd wordt. Hij heeft misschien oprecht gemeend de Nazi's in z'n werk aan te vallen, in 1944 pas, maar wij denken daarbij weer aan z'n voorliefde voor Winnetou.

De Duitse jeugd wordt door stukken als „Des Teufels General" versterkt in zijn sympathie voor Karl May-helden en juicht hem toe, omdat ze door hem tenslotte een der laatste nog door de Nazi's overgelaten idealen gered ziet.

In „Des Teufels General" — laten wij objectief blijven — speelt ook een verzetsman een belangrijke rol, ingenieur-officier Oderbruch van het Luchtvaartministerie. Maar wie veronderstelt, dat Zuckmayer de sympathie zijner duizenden vooral jeugdige toeschouwers voor deze figuur zou inroepen, komt bedrogen uit. In plaats van dit verzet — Odenbruch wil immers een einde maken aan de oorlog — zelfs wanneer Zuckmayer het wezen ervan niet kon begrijpen, op de een of andere manier te prijzen, bleek hij bij een jeugd, (die zelfs nog heden na zovele jaren geneigd is in termen als „Treue ist das Mark der Ehre" te denken en dus nog nauwelijks in staat was, na te voelen, dat verzet identiek was met liefde voor het vaderland) — bleek hij bereid de verzetsstrijder Oderbruch ongelijk te geven en z'n Held Harras gelijk. Hij

ging zelfs zo ver, ondubbelzinnig te verkondigen, dat het hem geenszins „um die Heroisierung eines Widerstandlers" te doen was geweest. *In „Des Teufels General" bleek Zuckmayer sympathie voor de gemoedelijke bestialiteit der landsknechten in uniform groter te zijn dan voor het verzet tegen het nationaal-socialisme.*

8

Carl Zuckmayer heeft, in het beste geval onopzettelijk, maar in zijn ontstellende botheid ideologische hulp verleend aan degenen, die zijn vaderland zo zwaar teisterden en alle andere landen, die door Hitler bezet waren. Hij heeft, vooral in „Des Teufels General", de realiteit van de oorlog zo voorgesteld, dat zwart wit werd en wit zwart. Met het oog op de Duitse jeugd — en niet alleen op de Duitse, de opvoering in Leiden heeft dat bewezen —, herinner ik hier aan de woorden van Bert Brecht, die eens „volledige vrijheid van drukpers" verlangde, „met één beperking". Deze beperking luidt: „geen vrijheid van geschriften of kunstwerken, die de oorlog verheerlijken".

Een groot deel van Zuckmayer's werken met hun landsknechtenjargon en landsknechtsidealen, met hun bewondering voor de „goede Duitse generaals", zou onder deze beperking vallen.

Charles Meeking

NETHERLANDS, AUSTRALIA AND INDONESIA

Not all Dutchmen, and comparatively few Australians, realise either the extent of the mutual interests of the Netherlands, Australia and Indonesia, or the dangers to be three nations which could arise from the Dutch-Indonesian dispute over West New Guinea and from the well-publicised arming of Dutch and Indonesian forces.

Discovery of a peaceful, amicable and permanent solution would enable these nations to work together. It would remove one point of world friction. Are any of the parties interested in seeking settlement?

It is easy to become emotional about the past. It is equally simple to delve into legalistic depths on the rival claims. There has been some harsh speaking on both sides in the United Nations and elsewhere. There is talk of 'colonialism', there are undertones of Communist ambitions and of coloured races versus white. Yet bitterness, past and present, offers no satisfactory way out. It could lead to sad conflict.

Australia's interest is two-fold. The major and admitted aspect is the future security of the Australian mainland and its territories in New Guinea and the Pacific. (Few people realise that 10 million Australians control territories ranging from the Equator to the South Pole). There is also the interest in the situation of the 100,000 Dutch migrants who have come to Australia since the end of World War II — many of them from Indonesia.

Dutch migrants have been readily assimilated into the Australian community, and find themselves welcomed. Indonesians come only as students or diplomats, and, like other coloured races, are not admitted

[1]) Dit korte Engelse artikel van de Australiër Charles Meeking meende de redactie in het oorspronkelijke te mogen plaatsen. Meeking heeft in zijn kwaliteit van redacteur van „The Leader" te Melbourne als lid van een gezelschap journalisten onder leiding van de Australische minister van voorlichting, senator H. Folle, een maand doorgebracht in het toenmalige Nederlands Oost-Indië. Hij is perssecretaris geweest (1944-'47) van de tegenwoordige minister-president R. G. Menzies, toen deze leider der oppositie was. Hij is redacteur van „The Camberra Times" geweest, in welke kwaliteit hij in 1952 vier maanden in de Verenigde Staten heeft doorgebracht, waarna hij over Canada, Mexico, Engeland, Duitsland, Frankrijk en Indonesië naar Australië is teruggekeerd. In 1954 bracht hij een maand door in Indonesië als gast van de Indonesische regering. Hij heeft Timor, Bali, Java, Sumatra, Noord- en Zuid-Celebes en de Molukken bezocht.

for permanent residence. Under the Colombo Plan some financial and technical assistance has been given by Australia to Indonesia, but it is doubtful whether many Indonesians are aware of this. The then Australian socialist Government gave tacit support to the Indonesians when the Dutch were expelled in 1945, but on the West New Guinea issue both the Menzies Liberal-Country Party Government and the socialist Opposition have supported the Dutch.

Some of those Australians, few in number, who have studied the situation with care, are troubled at the implications of this policy, and disturbed by some of its manifestations. They are perfectly aware that in these days of intercontinental missiles and nuclear submarines the island of New Guinea is no longer a defence „umbrella" for Australia. They are uneasy at possible reactions from the fact that the whole of Asia eastwards from Israel supports the Indonesian claim. They do not like the likely results of Indonesian economic and political instability arising from continuous pockets of rebellion, low prices for major products and the pressure of Indonesian Communists. Neither are they happy about the Dutch military reinforcements reaching West New Guinea.

It is recognised that although the Netherlands reports to the U.N. Trusteeships Committee concerning West New Guinea she is, in fact, under no legal obligation to do, and is not prohibited, as Australia is, from fortifying the area.

It is not generally appreciated in Australia that a combination of interests in Holland believes that West New Guinea should be handed to Indonesia, or that some highly critical reports on the Dutch administration have been made by parliamentary delegations recently. There is some publicity about the administrative co-operation now being developed between the Australian and Dutch administrations in New Guinea.

Little is known about Dutch-Indonesian relationships before the Japanese invasion in 1942, or of the Dutch reluctance to devote more of the income from the rich Indies to either the defence of the area or to more health and educational services for the Indonesians. Yet in 1941 the then commander-in-chief of the N.E.I., General Berenschot, was compelled to say to a visiting delegation from Australia which had been shown the defences, „Now, gentlemen, you know all our weakness." To day, if the situation caused even limited war, would the Dutch forces be more effective? And what would the rest of Asia do?

It is not an exaggeration to say that Indonesia's future holds the key to the future of Australia's 10 million, including the 100,000 new Dutch arrivals. More and more Australians are demanding that the rigid attitude of the Netherlands over West New Guinea, an attitude undoubtedly due in large measure to the insistent support of the Australian Government, should be modified, and that Australia should also take a second look at its policy and the possible results of it.

One stumbling block, admittedly, is the Indonesian determination to be given sovereignty before discussing anything. Any relaxing of this demand would mean a loss of „face" in Asia which Indonesia is not prepared to contemplate, and this fact must be recognised. The problem for Australia and Holland is whether in the long run it will not be better for themselves to accept this through some carefully-worded formula, in the hope of saving Indonesia as a democratic and non-Communist state and as an area of developing economy which will offer many opportunities for the economies of the Netherlands and Australia.

Any such decision will not be easy for either the Netherlands or Australia. It will be highly unpalatable for the statesmen whose emphatic declarations of the past are on the record. Yet it could be that the concession will lead the Indonesians into a more agreeable mood, give them in turn the opportunity of being generous to the Dutch in particular and to their nearby neighbour, Australia.

Some form of agreement between the three nations for the major development of the Indies, so rich in manpower and natural resources, so poor in capital and technical knowledges, could be of immense benefit to all, and offer to the world an example of peaceful co-operation of great magnitude.

Is it too late for some move to be made? If it is not too late, who will take the first step?

KORT BESTEK

Drukfout

In ons Kort Bestek uit het septembernummer 'Het marxisme in Frankrijk' (blz. 538) is een drukfout ingeslopen die herstel behoeft. De scherpzinnige lezer denkt waarschijnlijk: dat dacht ik al; in plaats van marxisme zal fascisme bedoeld zijn.

Maar dat bedoel ik niet. Het gaat om een naam waarin dit keer 'veel is'. De Pool Kowalowski, waarvan sprake was is een misschrijving voor Kolakowski. En terwijl het altijd al van belang is, de lezer niet verkeerd in te lichten, is het dat in dit geval dubbel, omdat Kolakowski niet alleen een naam, maar tot op zekere hoogte zelfs een begrip is.

Ondanks zijn jeugd. Deze historicus van de wijsbegeerte die ook in ons land vertoefd heeft voor zijn Spinoza-studie, zal ongeveer dertig zijn. En hij is nochtans reeds een begrip, omdat zijn naam onlangs door de wereldpers gegaan is, als een van de Polen die voor hun van de officiële leer afwijkende mening frank en vrij zijn uitgekomen.

Niettemin stond hij, toen wij hem in Lerisy ontmoetten, op het punt om, onbevreesd naar hij zei, naar zijn vaderland terug te keren.

J. R.

Een internationaal politieleger

Van Vollenhoven's gedachte van een internationaal politieleger, die toen zij voor het eerst aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd uitgesproken, zo volslagen utopisch leek, is het stadium van de utopie te boven. Wel verre van dat het alleen in 'nergensland' aanhang zou vinden, blijken er nu een aantal landen te zijn, waar er zelfs een meerderheid vóór is.

Zo althans was het resultaat van een opinie-onderzoek, onlangs verricht door 'International Research Associates' in opdracht van de 'N.Y. Herald Tribune' en in dat blad op 22 september gepubliceerd.

De uitslag was: Engeland 79 pct. vóór, Canada dito, Noorwegen 73, Mexico-stad 69, Oostenrijk 54, Frankrijk 51. Een minderheid, maar een grote, want de kleinste was nog altijd 40 pct., had de gedachte in Duitsland, Italië, de Braziliaanse steden Rio de Janeiro en Sao Paulo, België en Japan. Andere landen werden niet genoemd.

Voegt men daar nog aan toe, dat eenzelfde vraag verleden jaar in de Verenigde Staten aan het publiek voorgelegd, tot uitslag had dat

daar 57 pct. er vóór was, dan kan niemand de schrijver van dit stukje dus verwijten dat hij in zijn eerste zin overdreven zou hebben.

Een andere zaak waaromtrent deze enquête geen uitsluitsel geeft, maar die zeker ook verdiende, onderzocht te worden, is, hoe men deze internationale politiemacht zou willen zien samengesteld. Uit alle mogendheden, alleen uit de neutralistische of alleen uit de kleine?

J. R.

Klunzig

Het gebeurt niet vaak dat we bezwaar hebben tegen iets wat in 'De Groene' staat. Wat ons betreft mag hij zich 'het enige blad' noemen, waar 'De Nieuwe Stem' niets tegen heeft.

Maar in nummer 39 van 27 september stond toch een entrefiletje waar we het niet helemaal mee eens konden zijn. Het ging over de laatste jaarvergadering van de V.N. En er werd in gezegd dat het aantal leden der wereldorganisatie dat Tsjiang boven Mao verkiest als het er om gaat, wie China rechtens zal vertegenwoordigen, telken jare slinkt.

Tot zover accoord. Hoe zou het ook anders? Dat is slechts een zaak van tot tachtig kunnen tellen.

Maar dan volgt er: 'Landen als Engeland en Nederland hebben al jaren geleden hun realistische en redelijke keus gemaakt; voor hen is Peking en niet Tapei China's hoofdstad'.

Deze mededeling, juist in zover zowel Londen als Den Haag Peking al lang hebben erkend, wekt nochtans in deze context de onjuiste indruk, als zouden zowel de Engelse als de Nederlandse regeringen nu ook behoren tot diegenen die Mao boven Tsjiang verkiezen door vóór toelating van de eerste in de V.N. te zijn of die daar tenminste over zouden willen praten.

En niets is minder waar. Als 'De Groene' de kwestie dan toch wilde aansnijden, had hij beter gedaan met er op te wijzen dat:

1e. wel de Scandinavische landen en Ierland vóór de Indiase nota stemden, waarin gevraagd werd, de kwestie van China's toelating althans te bespreken en landen als Israël, Griekenland, IJsland en Portugal zich tenminste van stemming onthielden. Maar dat Engeland en Nederland met Amerika mee en dus tegen stemden. En dus, wel verre van een realistische en redelijke politiek in deze allesoverheersende kwestie te voeren, het lidmaatschap van het volkrijkste land ter wereld

— van elke 4 wereldburgers is er immers één een Chinees — opnieuw op de lange baan hebben geschoven.

2e. dat deze politiek dubbel klunzig was, omdat juist landen, die het bewind van Peking al jaren geleden erkenden, geen enkel redelijk, laat staan realistisch motief kunnen aanvoeren, het eigenlijke China niet tot de volkenorganisatie toe te laten.

3e. Dat deze politiek even onzinnig is als die van Dulles, die — gelukkig — wel zijn zevende vloot op drie mijl voor de kust van Quemoi en Matsu laat stoppen, maar tegelijkertijd hardnekkig weigert te erkennen, dat die eilanden rechtens tot communistisch China behoren.

'De Groene' eindigt zijn stukje met het vermoeden uit te spreken, dat volgend jaar Mao's tweede bewindslustrum ook in New York zal worden gevierd. Wij helpen het hem wensen. Maar wij zijn er — helaas — zeker van dat het niet zal gebeuren, als zelfs 'De Groene' de schijn helpt in stand houden, dat de politiek van onze regering in dezen realistisch en redelijk zou zijn. Voor alles wat onze politiek tegenover de Aziatische vraagstukken betreft in elk geval, is het omgekeerde het geval. Die is — hetzij herhaald — klunzig.

J. R.

K.i.

Dit betekent kunstmatige inseminatie. Vooral wanneer zij op mensen wordt toegepast, stuit de k.i. op godsdienstige bezwaren. Nu heeft een commissie uit de Synode van de N.H. Kerk een rapport uitgebracht, waarin de k.i. aanvaardbaar wordt geacht, mits de echtgenoot donor is van het kunstmatig ingebrachte zaad, als wij het bericht hieromtrent goed hebben begrepen. Daarover nadenkend stuiten wij op iets ongerijmds. Het komt ons vreemd voor, dat de mogelijkheid dat het kinderloos blijven van het huwelijk als gevolg van de steriliteit van de echtgenoot óf geëlimineerd óf geaccepteerd wordt als een feit, waar de echtgenote zich maar in moet schikken.

De aanvaarding van de k.i. in beginsel berust toch wel op de overweging, dat een kinderloos huwelijk een bron kan zijn van verdriet en verslapping van de huwelijksband of wel verbreking hiervan tot gevolg kan hebben en dat een meer harmonieus gezinsleven kan ontstaan wanneer het huwelijk wordt gecompleteerd met een of meer kinderen. Dat nu het onbekende vaderschap als onoverkomelijk wordt beschouwd, wijst m.i. op een traditioneel gevoelsargument, dat ten

onrechte met een godsdienstig-theologische motivering verdedigd wordt.

De k.i. is maar zeer ten dele kunstmatig en ze zal hopelijk uitzondering blijven, maar al is kunstzijde geen natuurlijke of echte zijde en kunsthoning helemaal geen honing, een geboren kind is, hoe ook verwekt, altijd 'natuurlijk'. Het accent wordt door het voorbehoud dat de genoemde commissie maakt in feite wel zeer op de bloedsband die vader en kind verbindt gelegd en zulk een 'naturalistische' opvatting lijkt mij voor een synodale commissie niet passend.

Een door een vader gewild kind uit andermans zaad zal er vaak beter aan toe zijn, meer liefde en zorg ontvangen dan zovele — onder welke omstandigheden misschien — langs natuurlijke weg verwekte kinderen.

O. N.

EXLIBRIS

Het Dagboek van de student Nicolaas Beets, uit de jaren 1833-'36, heeft 120 jaar gesluimerd, voor het tot de onuitsprekelijke verbazing als dat kon van de schrijver in deze tijd ontwaakte als — pocketbook. En in een oplaag van 10.000 exemplaren. Nicolaas Beets was 19 jaar oud toen hij dit dagboek aan het begin van zijn Leidse studententijd aanving. Hij was net 25 toen hij in 1839 zijn Camera Obscura uitgaf, in een toen nog beperkte omvang, het boek waardoor hij tot heden beroemd zou blijven als Hildebrand, die zijn leven lang de roem van de gevierde predikant en professor nog zou blijven overtreffen. Onlangs zag ik toevallig bij een verzamelaar deze meer dan vijftig drukken van de Camera bijeen. Bij de eerste druk durfde de uitgever geen 10.000 maar ook amper 1000 exemplaren aan, om precies te zijn waren het er 1150, maar al in het volgend jaar drukte hij er 1100 bij. Dat deelden de Erven Bohn te Haarlem mee in het gedenkschrift bij het 200-jarig bestaan der zaak. In het Dagboek kan men naslaan, dat op 20 augustus 1835, dat is 123 jaar geleden, de student Nicolaas Beets zich in Beek bij Nijmegen bevond, waar zijn neef, kapitein der artillerie en geblesseerde van de Citadel van Antwerpen, met vrouw en kinderen kamers had in een boerenwoning. Hij maakte die dag een wandeling naar het hoger tussen twee begroeide heuvels gelegen dal. Er is veel sprake van wandelen in dit dagboek. Als Beets door de taalstijl van zijn tijd later niet tenvolle een natuurdichter is geworden, een natuurdichter is hij toch wel zeker geweest. Het Dagboek gewaagt van wandelingen in Den Hout, waar de jonge student niet vermoed kan hebben dat daar eenmaal het levenswerk van de beeldhouwer prof. Bronner die de Camera in steen uitvoerde, voor bestemd zou worden, maar ook is hem dan onbekend gebleven dat dit in bedoeling grootste eerbewijs van Neder-

land aan een letterkundig werk in lange decenniën nooit zijn plaats van bestemming, van 1917 tot heden toe, bereiken zou; Godfried Bomans heeft de lijdensgeschiedenis ervan met smartelijke spotlach onweerstaanbaar verhaald, zelf ook een minnaar van de voor Beets zo nurks gebleven Hout en zonder twijfel een geestelijke nazaat van Hildebrand, met diens humor, in het twintigste-eeuwse vertaald.

Nicolaas Beets deed op 17 september 1835 zijn intrede als student in de theologie aan de Leidse Universiteit en deze begaafde student ging zijn faam al van het gymnasium naar de Alma Mater vooruit. Weinige jaren later zouden Leidse professoren hun ontzag voor de jonge dichter en schrijver en criticus en vertaler, en wat niet al meer, nauwelijks verbergen en was hij onder ouderen reeds gevreesd en gevierd. Wandelen zou hij ook nog meermalen voor de naweek van Leiden naar Haarlem, als hij niet met diligence of trekschuit reisde zoals die eerste keer erheen. Dat alles is bijzonder aardig en onderhoudend om te lezen in dat zo laat in de openbaarheid ontwaakte dagboek, maar de titel die zijn kleinzoon, de erudiete en geestige kunsthistoricus *dr. H. E. van Gelder* uit Den Haag, eraan gaf, spreekt van meer dan deze aardigheid alleen. Het zijn de jaren ook van Hildebrands ontwaken, en het boekje heet daarom *Hildebrands voorbereiding* (Daamen/Bakker, Den Haag). Want in die jaren deed hij de ervaring en de vorming, de geestesgesteldheid en ook de belezenheid op die hem in staat stelden de Camera te schrijven. De zeer lezenswaardige inleiding gaat in op de door vele literatoren en literatuurhistorici in ons land, van Ritter tot Van Duinkerken en Heeroma, behandelde vraag, waardoor het schrijverstalent van de geniale student tot staan is gekomen en Hildebrand niet meer opdook in de kanselredenaar en geleerde Nicolaas Beets en de romantische dichter zich verschool in de plooien van nu deze en dan die toga. Heeroma wijt het aan de tijd en ziet deze meestbelovende aller schrijvers van zijn tijd het lot van ondergang delen met menig andere veelbelovende tijdgenoot. Met die tijdgenoten brengt het dagboek ons in aanraking, met Hasebroek, Kneppelhout en Tollens en met Jacob Geel. De wrijving die hij enkele jaren later met deze laatste heeft gehad, is tot heden nog maar eenzijdig opgehelderd. Hildebrand had in de Gids van 1837, in de eerste jaargang dus nog wel, een boutade over Vooruitgang geschreven, die Geel weinig aanstond omdat hij er een reactionaire geest in vond, in strijd met de vooruitgang van de wetenschap, en daar kwam hij tegen op. Hildebrand, die deze schuilnaam bij die gelegenheid voor het eerst gebruikte, heeft de 25 jaar oudere geleerde in een brief geantwoord. Maar die is door hem, en ook na zijn dood, nooit gepubliceerd. Sluimert deze nog in het Beets-archief? Hoe het zij, met het Dagboek is de literatuurgeschiedenis thans verrijkt, het verdient daarom ook nog een blijvender uitgave.

A. D.

ACADEMIA BOEKHANDEL N.V.

OUDE DELFT 101 - 103 — DELFT
TELEFOON 23426 (K. 1730)

Alle boeken besproken of aangekondigd in dit blad zijn bij ons verkrijgbaar

Twee boeken van Ritchie Calder

Gevecht met de woestijn

Ritchie Calder ging in opdracht van de UNESCO op reis van Noord-Afrika tot Perzië, met het doel een antwoord te vinden op de vraag: zal de woestijn (een derde van het aardoppervlak) weer in vruchtbaar land kunnen worden herschapen?
Calder beschrijft, wat er op eenzame proefstations door volhardende pioniers met bewonderenswaardige fantasie wordt bedacht en gedaan in hun strijd tegen menselijke domheid en conservatisme. Een boeiende en fascinerende reisbeschrijving met prachtige foto's.

Gevecht met het oerwoud

Een tweede reis nu in opdracht van de WHO, beginnende op Borneo en eindigend, na zeven Aziatische landen te hebben doorkruist, in de afgelegen bergen van Afghanistan.
Calder drong door in het oerwoud van ziekte, honger, armoede en ellende, waarmee de Verenigde Naties de strijd hebben aangebonden. Een hartversterkend relaas van wat in internationale solidariteit kan worden bereikt, schitterend geïllustreerd.

Prijs van elk boek thans *f* 4,90 geb.

Verkrijgbaar in de boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM

In november verschijnt:

Prenten en Tekeningen

deel XV van de serie

DE SCHOONHEID VAN ONS LAND

Tekst van Prof. Dr J. G. van Gelder, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Met 237 afbeeldingen

Ontwikkeling van de Nederlandse prent- en tekenkunst gedurende vijf eeuwen, geïllustreerd met talrijke voorbeelden uit verzamelingen in binnen- en buitenland.

Gebonden f 35,—

Verkrijgbaar in de boekhandel

UITGEVERIJ CONTACT

DR H. J. POS

BEGINSELEN EN GESTALTEN

Met een inleiding van Dr J. Aler

Dit tweede deel van de Keur uit Pos 'Verspreide Geschriften' bevat tal van opstellen op het gebied van wijsbegeerte en wereldbeschouwing, aanvangende met zijn inaugurele oratie 'Het A-priori in de Geesteswetenschappen' (1932) en eindigend met 'Het Dal der naoorlogse Filosofie' (1955).
Verder vindt men in dit deel een volledige lijst van zijn publicaties, en een lijst van publicaties over het werk van Prof. Pos.

Prijs per deel *f* 15,—

Verbrijgbaar in de boekhandel

KONINKLIJKE VAN GORCUM & COMP. — ASSEN
VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM